

בעולם, כאשר אמר בפירוש, וינחם אותנו בכפלים ויביא לנו משיח צדקינו במהרה בימינו אמן⁴³.

בקטע זה של ימי מהרג"ת, שיש בו נעימה משיחית ברורה בקשר לפטירת התינוק (אמנם לא בקשר ל'ספר הנשרף' עצמו), כדאי להבהיר כמה לשונות סתומות, שהדגשנו אותם בדפוס. את פתרון עלינו לחפש בחיי מוהר"ן. במה מעשיר החומר שבחיי מוהר"ן את ידיעותינו על 'הספר הנשרף' ? שם אנו מוצאים: 'כשכתבתי לפניו זה הספר הק' שנשרף ע"פ פקודתו כנ"ל, ענה ואמר בעת שכתבתי לפניו: אם היית יודע מה אתה כותב וכו'. השבתי לו בהכנעת הלב: בוודאי איני יודע כלל. השיב: אין אתה יודע מה שאין אתה יודע דיא וויסט גאהר גיט וואס דיא וויסט גיט'⁴⁴. השכנוע ההדדי בין הרב לתלמידו הצליח: המעתיק הכריז שאינו יודע ומבין במהות הספר המועתק, שנתבהל כל-כך מקריאתו כמה חודשים לפני-כן. וכך מסופרת השתלשלות המאורעות בחיי מוהר"ן: 'הספר הב' הנשרף הי'

דהיינו מיתה. המשמעות השלישית עולה ברור מתוך התוספת המוזרה לתורה סז (הנבדלת בקו מאוזן גם בדפוס ראשון מגוף התורה): 'וזה בחי' הספד על סילוק הצדיק'. לא מן הנמנע, שתורה זו על העלמת הצדיק ניכרו בו עקבות התורה השבתאית על העלמת המשיח (עיין ג. שלום 'ברוכיה ראש השבתאים בשאלוניקי', ציון, כרך ו, תש"א, עמ' 181 ואילך, וכן בספרו 'בעקבות משיח', עמ' טז, הערה (ש); ועיין דרוש התנינים שם, ובמחקרו של שלום 'פירוש מזמורי תהלים מחוגו של שבתי צבי באדרינופול' בספר היובל לש"ז שוקן, 'עלי-עיי"ן', עמ' 207, הערה 49, וכן בספרו שבתי צבי, תל-אביב, תשי"ז, כרך ב, עמ' 791 ואילך. האפשרות שר' נחמן ינק יניקה ישירה מהמקור הנזכר בספר היובל לשוקן נראית לי אפשרות רחוקה מאוד. אך קבלת תורה שבתאית בצורה מצורותיה השונות וחדירתה לתורת ברסלב האסטרית יש בה כדי לפרש את הלשונות התמוהים של ר' נתן, ש'אי-אפשר לדבר על הסתלקות' לגבי ר' נחמן, וכן אולי את העובדה שחסידי ברסלב לא המליכו עליהם צדיק אחרי הסתלקותו של רבם הראשון והיחיד, והעדיפו להיקרא בפי מלעיגיהם 'חסידים מתים', מבטא של זלוול שאינו ממצה את מצב העניינים כלל, אבל היה מכוון, כפי הנראה, לעובדה שהאמינו לא בצדיק חי עלי אדמות אלא בצדיק מת כביכול.

[אמנם רעיון העלמת המשיח, שלפי רמזים שונים שלא כאן המקום לעמוד עליהם, הוא זהה להעלמת 'צדיק האמת', נמצא בדברי ר' נתן בספרו הגדול ליקוטי הלכות, או"ח, הל' ברכת השחר, הלכה ה, אות כג; הלכות גטילת ידים, הלכה ו, אות פא. ועוד ראוי להעיר כאן, כי לפי המסורת הברסלבית פטירתו של ר' נחמן לא היתה אלא התכסות והסתלקות, והוא עתיד היה להופיע הופעה שנייה, אחרונה וגואלת, מקץ ארבעים וחמש שנה להסתלקותו (עיין: חסידות ברסלב, עמ' 139). בספר 'טובות זכרונות' לר' אברהם כוכב לב מדובר על 'הסתלקות והעלמה של הצדיק מאתנו' ('טובות זכרונות' כרוך עם 'ירח איתנים', ירושלים, תשי"א, עמ' קלה). ועוד כיו"ב. אולם אין כל הכרח להניח כאן 'עקבות התורה השבתאית על העלמת המשיח', כטענת המחבר. ראוי לשנן יפה את דברי ג. שלום בספרו שבתי צבי, כרך ב, עמ' 792, היפים גם לענייננו: 'אירע כאן מה שאירע פעמים רבות בתולדות הדת. לא השאלה היסטורית ממקורות אחרים יש כאן, אלא אותו יסודי של אמונה'. ועיין עוד 'חסידות ברסלב', עמ' 139, הערה 19א, בעניין דרשת הפסוקים יא—יב בספר דניאל, פרק יב.]

43 ימי מהרג"ת, דף ט ע"ב.

44 חיי מוהר"ן, ח"א, נסיעתו ללעמבערג, סי' ד.

בו ד' חלקים. הספר הנ"ל מסרו [ר' נחמן] תחילה לידי ב' אנשים מאנ"ש, וצוה עליהם לנסוע בעיירות, ולומר בכל עיר ועיר מעט מזה הספר, וגם צוה עליהם ליקח איזה קונטרסים מכת"י של התורות שגילה שנדפסו⁴⁵ בספר ליקוטי מוהר"ן, וישאירו בכל עיר איזה דפין מהם, כי אז לא נדפס עדיין שום ספר מספריו הק' ועוד יש בענין זה של ב' האנשים הנ"ל כמה סיפורים (וזאת הי' בשנת תקס"ו בקיץ)⁴⁶.

הרשימות שבחיי מוהר"ן מוסיפות: 'הספר שהוליו ב' אנשים הנ"ל הי' ההעתק שלי מה שהעתקתי ספר הק' הנ"ל כנ"ל... והספר שצוה לשרוף כשהי' בלעמבערג, זה הוא ספר הב'. . . וזה ספר הב' העתקתי לפניו בשנת תקס"ו וההעתק שלי נתן ביד ב' אנשים להוליך בעיירות ולומר בכל עיר מעט מהספר הזה כנ"ל. והשביע אותם אז שלא יגלו הדבר לשום אדם'⁴⁷.

בקטע האבטוביוגרפיה הנ"ל לא נאמר לשם מה ישמש אותו ההעתק שהוכן ביד ר' נתן. לפי האבטוביוגרפיה אף דברי ר' נחמן 'הספר שלך כבר התחיל לעשו' איזה עשי' בעולם' נשארים סתומים, והוא הדין בלשון 'וגם להאיש שמסר בידו הספר הנ"ל'. ואילו בשעה שכתב ר' נתן את הדו"ח שלו ברשימות חיי מוהר"ן על 'הספר הנשרף', כנראה יצא לפרש את דברי רבו הסתומים 'הספר שלך כבר התחיל לעשות איזה עשיה בעולם' כרמוז⁴⁸ שכבר אז נמסר הספר לשני האנשים

45 אחר-כך, שהרי 'הספר הנשרף' נשרף בהיותו בלמברג בשנת תקס"ח, לפני שליקוטי מוהר"ן יצא בדפוס בסוף אותה שנה. על התאריכים של השריפה וההדפסה עיין במאמרי 'סדר הדפסת ליקוטי מוהר"ן (קמא) דפוס ראשון', קרית-ספר, מא (תשכ"ו), 563—557. [להלן, פרק חמישה-עשר, עמ' 251—256].

46 חיי מוהר"ן, ח"א, נסיעתו ללעמבערג, סי' ח, הסוגריים בגוף הטכסט. [על פרשת התינוק שלמה אפרים ושיגור שניים מתלמידיו הוותיקים של ר' נחמן כדי להפיץ את תורת ברסלב עיין: 'חסידות ברסלב': 'המפנה בדרך הבעתו של ר' נחמן בשנת תקס"ו'. 47 שם, שם, סי' ט.

48 דוגמה קלאסית שאין למעלה ממנה לפרשנות הרמזים של ר' נתן נמצאת באבטוב-ביוגרפיה שלו. דבר בעייתי הוא לפרש לאחר-מעשה 'רמזים' שנרמזו, כביכול, בדיבורים, אולם בעייתי שבעתיים לפרש רמזים לא של חיתוך אותיות אלא של שתיקה. ובכל זאת ר' נתן מצליח לעשות בדיוק זאת: בעת גסיסתו אפופת הוד-שבאצילות של ר' נחמן שמר ר' נתן לילה אחד על החולה היקר, ומתאר בימי מהרג"ת בצבעים נוגעים עד הלב את הסתכלותו האילמת האחרונה של ר' נחמן בתלמידו. ר' נתן פירש אחר-כך את ההסתכלות האילמת כדברי עידוד לתלמיד שיש בידו 'אוצרות גנוזים', דהיינו רשימות על רבו, וכן כדברי עידוד לצעיר במלחמותיו העתידות. מה היו מחשבותיו של ר' נחמן באותו לילה אין אנו יודעים, אבל יודעים אנו, ומפי ר' נתן עצמו, שרבו נפטר מבלי להשאיר הוראות כלשהן בעניינים חיוניים ביותר. ובכל זאת זהו פירושו של התלמיד על הסתכלות רבו בו בלא אומר ודברים: 'ועמדתי לבדי לפניו אז באותה הלילה, והוא הסתכל וחוה בי בעיניו הנוראים הרבה, וכל הסתכלו' שלו שהסתכל בי הי' כמו דיבורים ממש, ואני מבין עתה [!] כמה התחזקות וכמה ענינים מהסתכלותו בי אז, ובכל מה שעובר עלי ח"ו מה שעובר בכלל ובפרט, והשי"ת בנפלאותיו מצילני מכולם, אני מבין שהכל הי' מרומז בהסתכלותו, כי בהסתכלותו הי' כמדבר עמי: על מי אתה נשאר עם כל האוצרו' הגנוזים אצלך, ומה יהי' נעשה עמך כי רבים

לשם ההפצה החשאית. אבל אין אנו יודעים, אם כך הבין את הרמז — אם בכלל רמז היה כאן — כבר בשעת אמירתו. בין כך ובין כך ברור מדו"ח זה, שר' נתן לא ידע (ושום אדם אחר בברסלב לא ידע, אפילו בחוגו האינטימי ביותר של ר' נחמן) בשעתו על שליחות השניים. רק אחר-כך גילה לו ר' נחמן על המשלחת. אבל מן התיאור אינו ברור זמן הגילוי: אם גילה לו כשבנו התינוק שלמה אפרים חלה, או מאוחר יותר, כשהמשלחת נכשלה בגלל חסרון ממון ושאר עניינים. ר' נתן אינו מתאר את אימרותיו השונות של ר' נחמן בסוגיה זו, הילכך אין אנו יודעים, אם האימרות שייכות יחד מבחינה זמנית, דהיינו נאמרו במעמד אחד, או שר' נתן צירף בדו"ח שלו אימרות שנשמעו מפי רבו על אותו נושא בהזדמנויות שונות. דעתי נוטה לאפשרות השנייה. אנו מכירים מהזדמנויות אחרות את היאבקותו של ר' נחמן בין גילוי לכיסוי סודותיו — זהו קו אופייני של נפשו, הנוהגת אסטרטית מצד אחד ונכשלת באינדיסקרציות מצד שני כמעט בעת ובעונה אחת. לכאורה

י ע מ ד ו ע ל י ך , ומה יעשה חלוש כמוך וכו' וכו', כאלה וכאלה ויותר מזה מה שאיני יודע בעצמי, הכל הי' מרומז בהסתכלותו שהסתכל בי הרבה הרבה בכוונה באותה הלילה. וכל הסתכלו' והסתכלו' שהסתכל בי אז הי' שוהא בו איזה שעה רצופה. אח"כ צוה עלי להוליך אותו מהכסא למטתו' (ימי מהרנ"ת, דף לו ע"ב — לו ע"א). אין אנו יודעים בדיוק את פרטי כתיבת האבטוביוגראפיה של ר' נתן, אם יש לפנינו באמת יומן (כפי שהוא התכונן 'לרשום בלי נדר בכל פעם בקיצור איזה מעשיות הנעשים עמי בכל עת', דף ה ע"א). אף-על-פי-כן ייתכן שיש לנו כאן לא יומן אלא ספר-זכרונות שנכתב אמנם לא ברציפות אחת אלא לסירוגין, וזוהי השאלה הספרותית המכרעת לגבי ספר זה, ודיינו בהצגת הבעיה לפי שעה.

ימי מהרנ"ת נגמר בתיאור קצר מאוד של המחלוקת השנייה של תקצ"ד—צ"ה [תקצ"ה—תקצ"ט] על ברסלב, זו שאורגנה על-ידי ר' משה צבי מסאווראן נגד ר' נתן ואנשי שלומו, אבל התעוררויות למחלוקת השנייה קדמו לכך, ובמכתבי ר' נתן לבנו יצחק שנאספו בספר עלים לתרופה מוזכרים סימניה הראשונים של המחלוקת השנייה כבר בחורף תקצ"ב. במכתב מספר נז (עלים לתרופה, ניו-יארק תשט"ו, דף כח ע"ב) מיום ה' פרשת ויחי תקצ"ב כותב האב לבנו בין השאר: 'והנה מענין המחלוקת לא שמעתי עד אתמול בערב, ולחזק אתכם אין מהצורך'. מאותו תאריך ואילך יש במכתביו הזכרה ספוראדית של המחלוקת השנייה שהגיעה לשיא תבערתה בשנת תקצ"ד—צ"ה. ר' נתן עצמו נותן בימי מהרנ"ת שנת תקצ"ה כשנת התעוררות המחלוקת (שם, דף נא ע"א), אבל ברור מתוך מכתביו שהניצנים הראשונים קדמו בשלוש שנים. דבר בולט לעין הקורא בספר ימי מהרנ"ת: אפילו הוא יומן ממש (וזה ספק בידי לפי שעה), הרי הוא איננו יומן במובן המדויק, דהיינו שדפיו נכתבו מיד עם המאורעות המסופרים בהם, אלא בהתאחרות של שנים. על כן אין אנו יודעים בדיוק, מתי נכתב הדו"ח הנ"ל על הסתלקותו של ר' נחמן. פירוש ר' נתן על הסתכלות רבו בו קודם פטירתו כעידוד במלחמותיו העתידות מתאים יותר לשנת תקצ"ב או לשנים שאחרי תקצ"ב, אם רוצים אנו לחפש מציאות היסטורית מאחורי פרשנותו של ר' נתן. כמובן, אפשר לטעון שהתיאור לוגיה-של-רדיפה של ר' נחמן ודיבורים מסוימים מפיו על הכרחיות המחלוקת על ברסלב הביאו את ר' נתן לפרש את שתיקת רבו כפי שפירשה, ובמקרה זה לחינם נחפש את עקבות המציאות הריאלית של מחלוקת בפרשנות שבה הוא מפרש בשעת כתיבת האבטוביוגראפיה ('אני מבין עתה') את השתיקה וההסתכלות של רבו לפני מותו, ולחינם נחפש בעקיפין את תאריך כתיבתם של הדברים.

נראה הדבר, שבשעת משבר, בעת מחלת התינוק והאזהרות להתפלל על שלומו, יצאה מפיו כל הפרשה. אפשר שכשלוך השליחות היה כבר דבר ברור לו באותה שעה, וזה הקל עליו את הדיבור. באור זה של אי־ודאות על זמני הדיבורים ושלבי התפתחותו של תהליך הגילוי בפרשת 'הספר הנשרף' יש לקרוא את הקטע הבא של חיי מוהר"ן, שנכתב כמובן לא בשעת מעשה אלא זמן מסוים אחרי המאורעות המתוארים בו: 'כשמסר הספר הנ"ל ליד ב' האנשים הנ"ל ואנכי לא ידעתי מזה כלל, כי עשה הדבר בהסתר גדול, ולא ידע שום אדם מזה. אח"כ באתי לפניו בתחילת קיץ תקס"ו ואמר לי: אני זכיתי אותך במצווה במה שנתתי לך לכתוב ספר הנ"ל. ואמר: הס' שלך כבר התחיל לעשות עובדא בעולם⁴⁹. והזהיר אותי אז להתפלל על הילד היקר שלו שלמה אפרים ז"ל, כי הי' לו חולי ההוסט אז, והזהיר אותי מאד להרבות בתפילה עבורו. ואמר: ידעתי כשמסרתי זה הספר ליד האנשים הנ"ל שיקחו עצמם ויתגברו על התינוק הזה (היינו המקטרגים)⁵⁰. וגם האיש שמסרתי הספר הנ"ל לידו (היינו אחד מב' האנשים הנ"ל) הזהרתיו מאד מאד בעת שמסרתי לידו הס' למע"ה [למען השם] שיהי' נזהר להתפלל ולהעתיר על התינוק הנ"ל. ובעו"ה התגבר הקיטרוג עד שנסתלק באותו הקיץ התינוק הנ"ל'⁵¹. וכאן נסתרת סתירה בין סיפור ימי מהרנ"ת וסיפורי חיי מוהר"ן: ימי מהרנ"ת דיבר על 'איש שמסר לידו הספר' ואילו חיי מוהר"ן דיבר בעקביות על 'ב' אנשים שמסר לידם הספר'. והנה במובאה האחרונה מחיי מוהר"ן גנוז המפתח: שני אנשים היו כאן, ולידי אחד מהם מסר ר' נחמן את הספר, ואותו אחד קיבלו לידו בשם שניהם. זה מובן הפירוש שבסוגריים (היינו האחד מב' האנשים הנ"ל)⁵².

ה. למי נמסר הספר להפצה חשאית ולמי נמסר לשם שריפה? התעלומה האחרונה היא זהותם של אותם 'ב' אנשים', שר' נתן נזהר בלשונו גם בחיי מוהר"ן גם בימי מהרנ"ת מלגלות את שמותם. ידוע ידע כי אנשים חשובים היו, באשר זכו למצווה גדולה זו. הואיל ולא נפלט שמם מקולמוסו אף פעם, ולא מסר לדורות מי היו אלו שבהם בחר רבו לשליחות המסתורית, לומר בעיירות הסביבה תורות סודיות מדפי ספר סודי, הרי לפנינו השמטה מכוונת.

זהות שני האנשים, שטושטשה בעקביות במסורתו הכתובה של ר' נתן, מתבררת מתוך מסורת נאמנה שבעל־פה, שנדפסה בדורנו בקונטרס כוכבי אור לר' אברהם חזן ב"ר נחמן מטולטשין, שגילה טפח ממה שכיסה ר' נתן. וזה לשון הקונטרס:

49 לימים ניסח ר' נתן באבטוביוגראפיה שלו כך: 'ואמר הספר שלך כבר התחיל לעשו' איזה עשי' בעולם' (ימי מהרנ"ת, דף ט ע"ב).

50 הסוגריים במקור גופו.

51 חיי מוהר"ן, נסיעתו ללעמבערג, סי' י, יא.

52 מאמרים מוסגרים בחצי־לבנה שבספר חיי מוהר"ן וימי מהרנ"ת הם פירושים מידי ר' נתן עצמו (כפי שמתברר במרוצת הספר כולו). אם כתב הוספות אלה בשעת כתיבה או הוסיפן אח"כ — אין בידי לומר. מה שאין כן במאמרים מוסגרים בארייחיים, שהם תוספת מידי אחר זולתו, ואכמ"ל.

'מה שעבר על ר' יודיל ור' שמואל אייזיק ז"ל בעת שנסעו בפקודתו עבור השתדלות בתעלומותיו למהר גאולתינו. שמעתי מזה קצת דקצת ראשי פרקים מאבי הכ"מ⁵³ ששמע מפי מוהרנ"ת ז"ל וגם מר' יחיאל מענדיל ז"ל שמעתי זאת שהוא שמע מפי ר' יודיל ז"ל בעצמו (א"ה⁵⁴), שמעתי שצוה עליהם שיאמרו בכל עיר ועיר דף א' מהס' הנשרף ומס' לקו"מ⁵⁵ ישאירו דף א' בכל עיר ועיר וכו', וצוה עליהם שיהיו אצל הרב מבארדיטשוב זצ"ל ויבקשו ממנו צדקה ויאמרו לו שהנדבה הזאת היא לצורך הכנסת כלה, והשתדלותו בזה הי' כנ"ל. אך עברו עליהם מניעות רבות מחמת עניות שכלה אצלם הממון ובבתים לא רצו ליתן להם, מחמת שאמרו שהם בריאים ויכולים לעבוד, וגם חשדום לגנבים וכו' ולא גמרו הענין)⁵⁶.

בזה יצאו שני סודות: האחד הוא שהפצתן החשאית של תורות בודדות מ'ספר הנשרף' גודע לה תפקיד משיחי לפי 'תעלומותיו' של ר' נחמן. אמנם, אין התוכן המשיחי של ה'ספר הנשרף' נזכר בס' חיי מוהר"ן ובס' ימי מוהרנ"ת, אבל האספקט המשיחי של הפצתו בוטא בעוז בקונטרס המאוחר במלים 'השתדלות בתעלומותיו [של ר' נחמן] למהר גאולתינו'. כנראה, אף הביטוי שבתוספת 'לצורך הכנסת כלה' מרמז לכך. כלום עלינו להניח שאספקט זה יוחס לספר ולהפצתו רק בדורות המאוחרים, כאשר כבר לא ידעו על טיב מהותו בדיוק? איני יודע תשובה משביעה רצון על שאלה זו, אבל לאור מגמותיו המשיחיות של ר' נחמן בכלל אין הדבר נראה.

הסוד השני שיצא הוא, שר' יודיל ור' שמואל אייזיק הם אותם ב' אנשים שר' נתן נמנע, מטעם בלתי-גודע, מלהזכירם בשמם. אין פלא ששני אנשים אלו נבחרו לשליחות גבוהה זו, הלא הם מראשוני 'המקורבים' של ר' נחמן, מתקופת שבתו במדבידיבקה. שניהם דרו בדאשוב, ויש לנו עליהם קצת ידיעות. הם 'התקרבו' בתיווכו של ר' דוב בער מטשהרין, סוחר מצליח⁵⁷, ואילו צמד-החסידים ר' יודיל ור' שמואל אייזיק היו, לפי תיאור המסורת הברסלבית, מחוסרי אמצעים. 'לא היתה להם על הוצאות הדרך'⁵⁸. דברים אלה מכוונים ממש לתיאור סיבובם בעיירות שנכשל בגלל חוסר ממון. ר' נתן מזכיר כי כבר בשנת תקס"ג, בעת התקרבותו שלו, היו 'יקרים בעיניו [של ר' נחמן] מאד, מגדולי מקורביו'⁵⁹. אופייני הוא לעולמה של ברסלב, או לסדר הספיריטואלי שנהג בה, שאנשים עניים, שבחברת

53 הריני כפרח משכבו, דהיינו מר' נחמן מטולטשין, תלמידו ומשמשו של ר' נתן.
54 אמר המעתיק. איני יודע לפי שעה מידי מי יצאה תוספת זו על דברי ר' אברהם חזן.
55 ליקוטי מוהר"ן. דהיינו הקונטרסים שמהם עתיד היה להתהוות ולהידפס, כעבור שנתיים, ס' ליקוטי מוהר"ן.

56 כוכבי אור, תשכ"א, סי' כה, עמ' נב.

57 שם, סי' יט, עמ' כד.

58 שם, סי' כב, עמ' כו. אולי מדויקים יותר דברי ר' נתן שכתב בשנת תקצ"ה: 'והלא ידידנו ר' יודיל מדאשוב ור' שמואל אייזיק ז"ל ושאר אנ"ש סבלו בנעוריהם עניות ודחקות גדול ולא השגיחו בעירם עליהם כלל' ואעפ"כ נתקיימו ת"ל ('עלים לתרופה', ניו יארק תשט"ו, דף סז ע"ב).

59 חיי מוהר"ן, ח"ב, גדולת השגתו, סי' כג.

קהילתם היו פחותי מעמד ש'לא השגחו בעירם עליהם כלל', יכלו להיעשות בני החוג האינטימי ביותר בברסלב, 'גדולי המקורבים'.

מבין השניים הללו ר' יודל היה האישיות הבולטת יותר; יש לו קלסטר-פנים ברור במקורות הברסלביים, אם כי לעתים קרובות מופיעים השניים במשותף. מכל מקום, בעוד שעניים מקורותינו על ר' שמואל אייזיק, הרי על ר' יודל יש בידינו פרטים רבים גם ברשימות ר' נתן גם בקונטרסים הברסלביים המאוחרים שנדפסו לפני דור בירושלים. הוא היה חתן ר' לייב מטראסטיניץ, שעליו סיפרו נסים ונפלאות⁶⁰. הוא עצמו מתואר כלמדן מופלג וכבעל ידיעות בקבלה. בהגיעו כבר לזיקנה נתפס ר' יודל בכוח-איתנים לצדיק הצעיר ממנו בהרבה שנים⁶¹. אנו יודעים את פרטי 'התקרבותו' בווידיאו ממוסד לפני ר' נחמן כטקס-הכנסה למחנה חסידיו⁶². כמו-כן יודעים אנו, שר' נחמן התייעץ עם ר' יודל לפני נסיעתו לארץ-ישראל בשנת תקנ"ח⁶³.

ר' נתן הכיר את שני 'גדולי המקורבים' האלה עם 'התקרבותו' הוא בסוף שנת תקס"ב⁶⁴. מסורת מאוחרת, שנרשמה דורות אחדים לאחר-מכן, עדיין שמרה על חשדנותו הראשונה של ר' יודל, שהיתה לו כבר אז עמדה מבוססת, לגבי החסיד הצעיר שנתקרב זה עתה: 'רבינו זצוק"ל אמר "אז איך זעה א נשמה אויף דער אוקריינע סמוך לברסלב" ואמר זאת לר' יודל, ושיבח מאד את הנשמה. ומחמת ריבוי השבחים לא רצה ר' יודל להאמין שרבינו זצוק"ל כיוון על ר' נתן'⁶⁵. כבר ראינו לעיל, כי המתיחות בין צמד הידידים ר' יודל ור' שמואל אייזיק בני דאשוב לבין הצמד הנגדי ר' נתן ור' נפתלי בני נמירוב המשיכה להתקיים אף אחרי פטירת ר' נחמן, כאשר נחלקו ר' יודל ור' שמואל אייזיק 'ועוד מגדולי תלמידי ר' נחמן' מצד אחד, ור' נתן ור' נפתלי מצד שני, אם יתפללו חסידי ברסלב במניין שלהם בראש-השנה⁶⁶.

במכתבי ר' נתן המקובצים בשם 'עלים לתרופה' מוצאים אנו את ר' יודל בחיים עוד בשנת תקצ"ד, והוא בוודאי היה אז ישיש מופלג. למעלה משלושים שנה עברו מאז התקרבותו של ר' נתן וכארבעים שנה מאז התקרבותו של ר' יודל, שהיה כבר זקן, כאמור, בעת התקרבותו. עכשיו, בתקצ"ד, ר' נתן הוא המרכז הבלתי-מעורער של חסידות ברסלב, לא רק של ספרותה אלא של כל חבורת אנשי שלומנו. דור חדש של חסידי ברסלב קם, השמות המופיעים במכתבים אינם השמות שהופיעו ברשימות חיי מוהר"ן ובאבטוביוגראפיה ימי מהרג"ת. 'גדולי המקורבים' דאז אין

60 שם, שם, השמטות, סי' ד.

61 שם, שם.

62 עיין כוכבי אור (תשכ"א) לר' אברהם ב"ר נחמן מטולטשין ושם תיאור מפורט ומלא-צבעים של 'התקרבות' ר' יודל. [ס' כוכבי אור, חלק א: 'אנשי מוהר"ן'.]

63 חיי מוהר"ן, ח"א, נסיעתו לא"י, סי' ז.

64 חיי מוהר"ן, ח"ב, גדולת השגתו, סי' כג.

65 קונטרס אבני"ה ברזל (תשכ"א), דף ת, סי' ה.

66 קונטרס שיחות וסיפורים, תשכ"א, עמ' קמ, סי' נד. [עיין דבריי בהערה 19.]

להם כל תפקיד במשחק-הכוחות החדש של דור ר' נתן, וכמעט שאין זכרם בא במכתבים. אחדים מהם בוודאי נפטרו מכבר, ר' שמעון, עמוד התווך של ברסלב בחיי ר' נחמן, עלה לארץ-ישראל. לפעמים מופיע שם נשכח כזה מן הדור הקודם באופן בלתי-צפוי באחד המכתבים, כבדרך-אגב: סימן שהאיש עדיין חי, אלא שירד מעל הבמה. בהזדמנות כזאת מבקש ר' נתן את בנו החולה: 'ותשלח על פדיון לידידנו כבוד ר' יודיל אפילו איזה סך מועט תוכל לשלוח'⁶⁷. היה בזה אולי מעשה אדיבות של החוואת-קידה לפני המקורב הישיש, שמזמן נדחק הצידה. אין בידינו תשובת הבן ר' יצחק, שאליו פנה ר' נתן, אבל מהמכתב הבא של ר' נתן לבנו מובן שהבן לא שלח, מאיזו סיבה שהיא, את הפדיון לר' יודיל, כפי שנתבקש על-ידי אביו, ור' נתן מסר בעצמו את הפדיון לר' יודיל בשם בנו: 'ודע שנתתי ב' זהו' לידידנו הרב וכו' מוה"ה ר' יודיל נ"י על פדיון בשבילך'⁶⁸.

זה היה בתקצ"ד. אבל מה היה יחס ר' נתן אל ר' יודיל בעניין 'הספר הנשרף' בשעה שכתב את רשימותיו הביוגראפיות והאבטוביוגרפיות? איננו יודעים לשער השערות על טיב המוטיבאציה, שבגללה השמיט ר' נתן את שמות שני גדולי חשובי ברסלב שנתכבדו בחשאי בשליחות 'הספר הנשרף', בעוד הוא עצמו, ר' נתן, שהעתיק את כתב-היד, לא ידע על המעשה כל מאומה! האם חלשה דעתו של ר' נתן בשל כך, או יחסו אל ר' יודיל היה משובש עוד מאז ימי התקרבותו? אמנם, היו ניגודים ומתיחות בין אנשי שלומו של ר' נחמן, אבל לא בקלות ייחרץ המשפט, שפניות אישיות קבעו לו לר' נתן, מה לשמור לזכרון הדורות ומה לגנוז. ייתכן שהעדפת שני המקורבים חרתה לו, אך ייתכן גם-כן שמניעים אחרים הביאוהו לידי שתיקה בנקודה רגישה זו.

אולם זה ברור: אין זה מקרה בודד, שר' נתן גנו שמו של חסיד ברסלבי מרכזי שהוטל עליו תפקיד חשוב. הרי דוגמה אחרת: הלא נסיעתו של ר' נחמן לארץ-ישראל בשנת תקנ"ח נכתבה לאחר שנים בידי ר' נתן בצבעים מרתקים בקונטרס קטן 'סדר נסיעתו לארץ הקדושה'⁶⁹. עשרות ואולי מאה פעמים מכונה שם מלווהו של ר' נחמן בכינוי 'האיש שהיה עמו', 'האיש שלו', אין ספק שהכותב יודע מי היה האיש הזה⁷⁰, והוא עצמו נתן בידינו את המפתח לזהות אותו: הלא הוא ר' שמעון, חבר-נעורים לר' נחמן, ואם אפשר לומר כן: חסידו הראשון שכביכול

67 עלים לתרופה, ניו-יארק תשט"ו, דף ס ע"א, מכתב קמה.

68 שם, שם, מכתב קמו.

69 נדפס כמה פעמים בשבחי הר"נ וגם כקונטרס בפני עצמו. [סדר נסיעתו לארץ הקדושה' נדפס לראשונה בספר ספורי מעשיות, מהדורה א (תקע"ה), בתוך יב הדפים שהוכתרו שם בכותרת 'סיפורי מעשיות', ועניינם פרקי חיי ר' נחמן 'מיום שעמד על דעתו עד היום שנסתלק בשלום'.]

70 קונטרס ימי התלאות, עמ' קצד, מביא השמטות מחיי מוהר"ן, נסיעתו לא"י, סי' יג בסופו: 'ודבר א' גילה להאיש שלו וצריכין לשאול לו עוד כמה דברים אשר שמע מפיו הק' '. אם-כן ידע את מי לשאול!

'התקרב' עוד קודם לחופתו של ר' נחמן⁷¹. הלא הוא ר' שמעון ששרף את כתבי-היד של רבו לפי פקודתו⁷², ואותו אנו רואים כדמות מרכזית מאוד סמוך להסתל-קותו של ר' נחמן. שמו יוצא לנו מכך, שבחיי מוהר"ן, בפרק 'נסיעתו לארץ-ישראל'⁷³, בא כמה פעמים שם בראשי תיבותיו: ר"ש. פיענוח ראשי תיבות אלו אינו בגדר השערה, ובלי ספק ר' שמעון הוא המופיע בראשי-תיבות אלו גם בימי מהרנ"ת. מן הנמנע שחלשה דעתו של ר' נתן על שלא נבחר הוא להיות מלווהו של ר' נחמן בנסיעתו לארץ-ישראל. הרי ר' נתן לא הגיע אל מחיצתו של רבו אלא חמש שנים אחרי אותה נסיעה.

מסורת ברסלבית יודעת על קנאה שהיתה מקננת בלבו של ר' נתן לגבי ר' שמעון, על שר' נחמן הבטיח לזה מעמד גבוה מאוד לאחר מותו⁷⁴. אולם ר' שמעון לא החזיק מעמד בברסלב, שעברה לאט-לאט לידי ר' נתן, ועלה לארץ-ישראל.

71 עיין חיי מוהר"ן, ח"א, מקום ישיבתו ונסיעותיו, סי' ב—ד; שיחות הר"ן, סי' מד: 'ואמר [ר' נחמן] שיודע לבאר כל השמות של אותן שעמדו סביבו היכן הם רומזים. וביותר מר' שמעון דיבר הרבה. שמעון הוא צירוף עו"ן מ"ש ולא רצה לבאר ביאור הדבר. ואמר שהצירוף הנ"ל זהו ממש כל ענינו ובחינתו של ר' שמעון. זה ר' שמעון הי' אחד מתלמידיו החשובים'. גם בחיי מוהר"ן נזכרת באריכות בחינת פינוי-דרך בקשר לעצבותו של ר' נחמן שהוא 'צריך תמיד לפנות הדרך במקום שהיה תוהו ומדבר לעשות שם דרך... ואמר אז שגם ר' שמעון שייך לזה, היינו לבחינת פינוי הדרך' (חיי מוהר"ן, ח"ב, יגיעתו וטרחתו בעבודתו ית', סי' ו). ר' שמעון היה פעם מעבר לנהר דון, כנראה בפקודת רבו (אבני"ה ברזל, עמ' לו, אות נא). ר' שמעון אמר פעם על עצמו: 'הלא אני מבין על גוטין יוד, שהשלכתי כל המפורסמים וקרבתי את עצמי ליונגיל (בחור) קודם החתונה, כי נתקרב לרבינו זצוק"ל קודם חופתו' (שם, שם). 'התקרבות' זו היא על דרך ההעברה בעלמא, שהרי ר' נחמן לא נהג אז עדיין בצדיקות. [במהדורה הראשונה של השיחות, היינו בספר ספורי מעשיות תקע"ה, קונטרס 'ליקוטי מוהר"ן', הושמטו דברי ר' נחמן על תלמידו-חברו ר' שמעון. — דברי ר' שמעון: 'הלא אני מבין על גוטין יוד' וכו' מובאים באבני"ה ברזל מתוך מגמה אפולוגטית כלפי הנהגתו של ר' נתן. דברי השבח של ר' שמעון על ר' נתן בולטת בהם נימה אירונית: והר' שמעון הנ"ל בא פ"א מא"י לעשות שידוך עם בנו מחוץ לארץ והי' אז בשבועות הגדול אצל מוהרנ"ת ואמר אז על מוהרנ"ת: "אה וואה! חשבתי שזה תלמיד רבינו זצוק"ל, ולבסוף הוא רבינו בעצמו, דער רבי אליין!" ואמר אז לחתן המגיד מטירהאוצי: "הלא אני מבין על גוטין יוד שהשלכתי כל המפורסמים וקרבתי את עצמי ליונגיל (בחור) קודם החתונה", כי נתקרב לרבינו זצוק"ל קודם חופתו, "זאג איך דיר אז היינט איז ער מנהיג הדור". שבחי ר' נתן בספרותם של חסידי ברסלב נכתבו לא אחת מתוך מגמה אפולוגטית מול קיטרוגם של תלמידיו הוותיקים של ר' נחמן בדאשיב ובמקומות אחרים ובראשם ר' יודל ור' שמואל אייזיק].

72 ימי מהרנ"ת, דף לט ע"א.

73 בסי' א, ח.

74 '... שאחר שבא ר' שמעון מעבר לנהר דאן ביקש מרבינו זצוק"ל שיבטיח לו שישמשנו [אחרי הסתלקותו כמו ששימשו בחייו, עיין שם בהמשך]... וע"כ הבטיח לו אז, וסיפר הר' נחמן מטולטשין שמוהרנ"ת קינא אותו מאד' (אבני"ה ברזל, עמ' לו, סי' נא).

וכך הסתלק מתחרה-בכוח רציני לר' נתן על ירושת פרסלב. בהעדרו יכול ר' נתן לשאוף למנהיגות באין מפריע.

לפי כל האמור עלינו לשער, שמא ר' נתן לא נתנו לבו לצייר גדולי וחשובי מקורביו של ר' נחמן בתפקידים חיוניים מסביב לרבו, בשעה שהוא עצמו היה דמות שולית. יתירה מזו: העלמת שמותיהן של דמויות מרכזיות בפרסלב שיטה עקבית היתה בידי ר' נתן.

1. בין הנוסח המקורי לבין ההעתקה

עדיין לא נפתרו כל השאלות. אנו יודעים שהיו שני עותקים כתובי-יד מאותו 'הספר הנשרף'; אחד מקור כתוב בידי ר' נחמן עצמו, ואחד העתק מועתק מהמקור בידי ר' נתן בחורף תקס"ו. העתק זה הוא שניתן בידי שני המקורבים ר' יודל ור' שמואל אייזיק בקיץ תקס"ו לצורכי ההפצה הנסתרת בעיירות. האם העתק זה היה שלם? בתיאור המעשה לא הזכיר ר' נתן שלא השלים את העתקת כל הספר באותו חורף תקס"ו, אולם מסיפורו על מאורעות שנת תקס"ח עולה בבירור, שההעתק הושלם רק בשנת תקס"ח, סמוך לנסיעתו של ר' נחמן ללמברג. יש כאן, אם לא סתירה גלויה, על כל פנים איזו אי-בהירות, וזה לשונו של ר' נתן: '... יום ב' אחר יוה"כ [של שנת תקס"ח, לפני נסיעתו ללמברג]... חזר ובא המשרת הנ"ל וקרא אותי בבהלה ואמר שרבינו ז"ל צוה שתיכף אבא אליו עם הס' [ליקוטי מוהר"ן העתיד, כמבואר בהמשך] והנייר וכלי כתיבה. ותיכף רצתי ובאתי אליו ומצאתיו בחדרו ותיכף אמר לי: שב. וישבתי לפניו והוציא הספר שלו שהתחלתי להעתיקו זמן רב ולא נגמר כמבואר לעיל (הוא הספר הנשרף) ⁷⁵, ואני כבר הייתי מצפה כמה וכמה פעמים, מתי אזכה לגמור העתקת זה הס' הנורא הנעלם מעין כל וכו'. ואז באותו היום נתגלגלו רחמי השי"ת שזכיתי לגמרו. וישבתי אני לפני כמה שעות והיא [צ"ל: והוא] קרא מלה במלה, ואני כתבתי על הספר בדיו עד שגמרתי. וכל אנ"ש ישבו מחוץ לחדר. ואני יצאתי אח"כ מלפניו, וכמעט לא ידעתי בין יום ללילה, אעפ"י שלא ידעתי כלל מה שכתבתי, אעפ"י כמעט דמעט שהתנוצץ בדעתי איזה הארה בעלמא מרחוק מגדולת נפלאות נוראות הספר הזה הלהיב לבי ודעתי מאד, שכמעט לא ידעתי היכן אני בעולם, ועדיין איני יודע מה זה עשה ד' עמי חסד כזה שזכיתי לכתוב דברים כאלה... ⁷⁶.

כל זה אירע יומיים אחרי יום-כפור תקס"ח, בעת ההכנות לנסיעה ללמברג, אשר משם שלח ר' נחמן את פקודת השריפה בידי ר' שמעון. על-כורחנו אנו אומרים, שבשנת תקס"ו לא הועתק כל הספר אלא מקצתו, ושני הידידים ר' יודל ור' שמואל אייזיק בהכרח היה בידם העתק בלתי שלם. רק בתקס"ח, סמוך לנסיעת ר' נחמן ללמברג, הושלם ההעתק על-ידי ר' נתן. הפעם לא העתיק ר' נתן מן הכתב כבפעם הראשונה בחורף תקס"ו. האם נוסח העותק שהועתק בשעה זו היה זהה בכול

75 הסוגריים במקור.

76 ימי מהרנ"ת, דף יט ע"א.

לנוסח המקור הכתוב בידי ר' נחמן? או שמא ביקש ר' נחמן לשנות בנוסח, ועל-כן הכתיב הפעם לתלמיד במקום ליתן לו את דפי הספר לשם העתקה, כפי שעשה בחורף תקס"ו? ייתכן שהיה כך. הכוונה לשנות את הנוסח המקורי עשויה להסביר את הסידור החדש של הכתבה לתלמיד במקום ההעתקה המיכאנית שנהגו בה בחורף תקס"ו. שמא דילג ר' נחמן על פיסקאות מסוימות בשעת ההכתבה, או הוסיף פיסקאות אחרות, או עשה גם השמטות וגם אינטרפולאציות בטכסט? בשאלה זו אין לנו אפילו השערות, ובהעדר כל אסמכתה דיינו בהצגת הבעיה בלבד. את שאלת היחס המדויק בין הנוסח הראשון לנוסח השני של הספר הנשרף (על כל פנים לגבי אותו חלק שהועתק על-פי הכתבה), אין בידי המחקר לפתור, שכן שני העותקים נשרפו יחד בשנת תקס"ח והפקודה הוצאה לפועל בלי התחכמות על-ידי ר' שמעון, שבוודאי האמין (על יסוד דברי ר' נחמן עצמו אליו בלמברג), שהשמדת כתבי-היד המסוכנים תעניק לכל הפחות ארכה לחיי רבו.

אם כן, לגבי החלק השני של הספר לא העתיק ר' נתן מן הכתב אלא עבד על-פי הכתבת רבו. לאור העדות המפורשת הנ"ל אין לנו שום סיבה להניח, כי סדר העבודה היה זהה עם סדר העבודה בכתיבת תורות 'נגלות': דהיינו שר' נחמן אמר לפניו כמה דיבורים בלשון אשכנז ור' נתן כתב את הדברים אגב תירגומם מיד בעברית. במקרה של 'הספר הנשרף', שהיה כתוב בידי ר' נחמן ללא ספק בעברית, עבודת-התרגום של ר' נתן היתה מיותרת — ר' נחמן בוודאי הכתיב לו את הנוסח העברי המקורי שלו. בהתחשב עם זריזות כתיבתו של ר' נתן, סופר מהיר זה, ש'בעת כתיבתו היתה הקולמוס פורחת מתחת ידו'⁷⁷, כתיבה על-פי הכתבה בלי תרגום במשך 'כמה שעות'⁷⁸ עשויה להשתרע על הרבה דפים.

את עצם תיאור השריפה כבר ראינו בראשית דברינו מועתקים מספר חיי מוהר"ן. בספר ימי מהרנ"ת מסכם ר' נתן את השתלשלות המאורעות מבלי להיכנס לפרטים: 'בעת ההיא בא ר"ש נ"י שהי' עם רבינו ז"ל בלעמבערג בא משם והביא המפתח שמסר לו רבינו ז"ל ליקח הספר הנורא הנ"ל וישרפנו. וכן עשה ולקח שני הספרים

77 השווה בקונטרס כוכבי אור, עמ' כב, סי' טז [ס' כוכבי אור, חלק א: 'אנשי מוהר"ן']. אופייני הוא לזריזות כתיבתו של ר' נתן שתלמידו ומשמשו ר' נחמן מטולטשין היה צריך להעתיק את כתב-היד של ליקוטי הלכות שלו לשם הדפסה, כי כתיבת-ידו של ר' נתן היתה בלתי-קריאה מרוב מהירות (קונטרס שיחות וספורים, עמ' קלה, סי' מז). [שני כרכים מספר ליקוטי הלכות בכתיבת-ידו של ר' נתן, המצויים בבית-הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים נוחים לקריאה ואינם צריכים פיענוח.]

78 כך בימי מהרנ"ת, דף יט ע"א, שהבאנו למעלה. ב'מכתב מה שכתבו אנ"ש מברסלב לעיר טשעהרין מהסתלקות... מורנו ר' נתן זצ"ל... שנסתלק בשנת תר"ה יום ועש"ק עשרה בטבת', שנדפס בספר עלים לתרופה, ניו-יארק תשט"ו, דף קצו—קצז. במכתב יפה זה מסופרים מאורעות ימיו האחרונים של ר' נתן, ובתוך כך כותבים אנשי שלומנו בברסלב: 'ואח"כ סיפר [ר' נתן] מעשה נורא מהספר שנשרף בעת שהי' רבינו ז"ל בלעמברג, ושכתב זה הספר בג' שעות ומחצה ואח"כ יצאתי כמו מהאידרא' (שם, דף קצו ע"א). [מכתב זה נדפס בכמה מקומות, כגון בס' ימי מהרנ"ת למברג תרס"ג, דף נא ע"ב — נג ע"א, וכן בסיום ימי מהרנ"ת, חלק שני, בני-ברק, תשט"ז, דף קמב ע"ב — קמד ע"ב.] ייתכן שהכוונה לגמר ההעתק אחרי-יום-כפור תקס"ח.

ושניהם אחד דהיינו ספר אחד בכתיבת ידו הק', וספר השני מה שאני העתקתי לפניו כנ"ל ושרף שניהם ע"פ פקודתו, וכבר מבואר במ"א קצת מזה הסיפור איך צוה רבינו ז"ל לשורפו וכמה דמעות שפך רבינו ז"ל קודם שיצאה הגזירה לשורפו, חבל חבל על דאבדין ולא משתכחין כי אמר שזה הספר לא יהי עוד בעולם⁷⁹. מה שמבואר 'במקום אחר', היינו איך ציווה ר' נחמן על שריפת הספר וכמה דמעות שפך, הלא עניינים אלו מסופרים ברשימות של חיי מוהר"ן, ונראה כי ר' נתן בספרו ימי מהרנ"ת רומז לרשימות אלו, שאולי כבר היו קיימות בשעה שכתב את ספרו האבטוביוגראפי.

כבר ראינו לעיל, כי ר' נחמן עצמו ראה את שריפת הספר כמעשה שאין להשיבו 'כי אמר שזה הספר לא יהי עוד בעולם'. נוסח זה נמצא מלה במלה גם ברשימות חיי מוהר"ן גם בימי מהרנ"ת. אין ספק שר' נתן תפס את משמעות דברי רבו כפשוטם, והוסיף בשני המקומות בלשון התלמוד: 'חבל על דאבדין'. בס' ימי מהרנ"ת הוא כותב את הלשון התלמודית בשלימותה, ואף מכפיל את התיבה הראשונה כדי להדגיש את צערו העמוק: 'חבל חבל על דאבדין ולא משתכחין'; ברשימות חיי מוהר"ן הוא מסתפק בצורה המקוצרת של הניב התלמודי 'חבל על דאבדין', אבל מוסיף 'בעוה"ר' [בעוונותינו הרבים], וכן מוסיף הוא נוסח תלמודי אחר: 'אבידה שאינה חוזרת'. אין ספק שדעתו היתה כדעת רבו, ש'הספר הנשרף' נכחד לעולמים. בניגוד לספר הגנוז ש'משיח יגיד עליו פירוש', הרי 'הספר הנשרף' אין לו עוד כל תפקיד במעמד האסכאטולוגי, ונשרף לשעתו ולדורות. ובכל זאת התפתחה בדורות מאוחרים בקרב אנשי ברסלב דעה, שהאופי הרסטיטוטיבי של ימות המשיח יכול גם את 'הספר הנשרף': '[בזמן הגאולה] שאז יתגלה גם ספרו הגנוז וספרו הנשרף' (כוכבי אור, עמ' ה). במקורות הראשונים אין כל סמך לדעה זו, שיש לחושבה להתפתחות מאוחרת (כנראה רווחת היא בקרב חסידי ברסלב גם כיום); הדעה משקפת עמדה נפשית שאין ביכולתה להשלים עם שריפת הספר היקר כעובדה סופית.

79 ימי מהרנ"ת, דף כא ע"ב.

שריפת תורות צורך כיסוי

'הספר הנשרף' לא היה הטפסט היחיד שר' נחמן השמידו מן העולם, כי אנו יודעים שהיה דרכו לשרוף תורות שכתב בכתיבת-ידו: 'פעם אחת נכנסו אנשים אליו, והוציא חתיכת נייר בידו. והי' כתוב עליו בכתיבת ידו הק' ואחזו בידו. וענה ואמר: כמה תורות כתובות על חתיכת נייר הזה. ואמר שיש כמה וכמה עולמות שהם גיוזנין ויש להם חיות מהעשן של התורה שלו. ונטל הנייר ושרפו אצל הנר' (שיחות הר"נ, סי' רה).

לא נתפלא אפוא אם נמצא, שמי שנהג כך למעשה הסוגיה של שריפת תורות, דהיינו של חידושי-תורה, ושריפת ספרים, העסיקה את מחשבתו העיונית. יש בידינו תורה שלימה של ר' נחמן על מהות שריפת תורה או שריפת ספרים, שבה השריפה הוא בבחינת הסוג החמור ביותר של אסטרליקה: מי ששורף תורה אינו אלא מעלימה מן העולם. השריפה היא אסטרליקה, ונוכל להוסיף: לא-דווקא הקיצונית ביותר. לאסטרליקה של שריפה אין נזקים אלא צדיקים שהם עצמם 'צדיקים גנוזים', מושג המשמש בכמה משמעויות, ולפי ההקשר כאן פירושו כאילו 'צדיקים גנוזים', דהיינו 'היודעים פנים בתורה': 'יש צדיקים גנוזים והם יודעים פנים בתורה, אך הם צריכים להעלים תורתם. וכמו שמספרין מעשה מהבעש"ט עם הדרשן¹ וגם אצלו [אצל ר' נחמן] יש לפעמים שיודע תורה שיש לה פנים, דהיינו פנים בתורה והוא צריך להעלימה ואינו אומרה. ולפעמים אינו כותבה כלל. ולפעמים כותבה ואח"כ שורפה' (ליקוטי מוהר"ן תנינא, סי' לב).

המושג המסורתי בחלוקת טכסטים לשני סוגים: אסטרליקה ואסטרליקה מתמוטט כאן. אין העניין כך שהפנים נועד רק לשימוש חברתי מוגבל, ואילו החיצון בא לשימוש חברתי מקיף ('לעולם'). במקום החלוקה לשניים באה בתורת ר' נחמן על האסטרליקה חלוקה ליותר דרגות: הדרגות הן אלו: (א) הימנעות מאמירת תורה; (ב) אמירה, אבל הימנעות מכתיבה; (ג) כתיבה ושריפה בצדה. אותו מושג אסטרליקה, שאינו חד-סוגי אלא דווקא מרובה סוגים, הוא העומד מאחורי דברי ר' נחמן בשיחות הר"נ, סי' רה, בהקשר שריפת-תורותיו: 'ואמר שיש כמה וכמה תורות שעדיין לא באו אפי' לתוך תמונת אותיות. וע"כ הוא חידוש נפלא כשזוכין להוריד אלו התורות להכניסם עכ"פ לתוך תמונות אותיות (כלומר אבל עדיין אין העולם כדאי שיוכנסו לתוך העולם, רק שזהו ג"כ חידוש גדול כשבאו עכ"פ לתוך

1 'מעשה הבעש"ט עם הדרשן' עיין בחיי מוהר"ן, ח"א, שיחות השייכים להתורות, סי' נב.

תמונות אותיות כנ"ל). ר' נחמן רצונו לומר בזה: יש עוד פנים לפנים והוא מה שאינו עולה אפילו בניסוח, ותורה כזו היא בחינת אסטרליקה גבוהה יותר ממה שעלה בניסוח אלא נשרף אחר-כך בהכרח. אין כאן שתי דרגות: אסטרליקה ואפסטרליקה, אלא דרגות הרבה. מה שצריך להישרף הוא אינו האסטרלי ביותר: האסטרלי ביותר אפילו אינו בא לכלל ניסוח. דרגות (א) ו-(ב) של הדוגמה הראשונה הוכנסו כאן למגירה אחת, אבל תפיסת-האסטרליקה מרובת-הסוגים זהה כאן ולמעלה.

ועתה נחזור לתורה על הצדיקים הגנוזים בס' ליקוטי מוהר"ן תנינא, סי' לב: 'ובאמת אם היתה נכתבת [התורה שלפי סוגה האסטרלי אינה נכתבת] היה מזה ספר. והיה בא בתוך העולם. וגם יש בהם שמות בחי' שמי שנכתב בקדושה'. המצב הדמיוני הזה של כתיבת ספר שאין ראוי לכותבו, סכנה גדולה טמונה בו: 'אך העולם מקלקלין זאת וצריכין להעלימה ולשורפה. אבל הוא טובה להעולם מה שנעלם ונשרף תורות וספרים הללו, כי גם יש כמה ספרים שכבר נעשו ספרים ונמחו ונאבדו מן העולם' (שם). הסכנה לא בספר עצמו אלא בפירסומו, בפגישת הספר עם 'העולם'. העולם היה בא לידי היוזק אילו היו ספרים אלה באים לעולם או נשארים בעולם: 'כי בוודאי הצדיקים הגדולי' הקדמוני' תנאים ואמוראים וכיוצא בהם עשו ספרים הרבה אך נאבדו. אך הוא טובה להעולם. כי אם לא הי' זאת [כלומר שנאבדו הספרים הללו] לא הי' אפשר לנו כלל להתקרב להשם יתברך' (שם). מה בספרים דמיוניים אלו שנאבדו? בלי לבנות משפט של ניגוד כלפי ספרי התנאים והאמוראים אומר ר' נחמן כי הם ספרי מינים: 'כי יש הרבה ספרי מינין שאם היו ח"ו מתפשטין בעולם לא היה אפשר כלל להתקרב להש"י' (שם). והנה ר' נחמן תופס לדוגמה את ספרי ירבעם בן נבט: 'כי ירבעם בן נבט שעשה שני עגלי זהב ואמר הנה אלקיך ישראל וכו' (מלכים א יב), והטעה כל ישראל אחריהם, היעלה על הדעת שהטעה עם רב בשטות כזה לעבוד עגלים? אך בוודאי הי' בזה חכמות גדולות מאד מאד של אפיקורסות. ואם הי' ח"ו ח"ו ר"ל נמצא עתה דף אחד מספרים הללו, ח"ו היו מתרחקים מאד מהש"י ולא הי' אפשר להתקרב אליו ית' כלל. ובשביל זה הוא טובה מה שנתעלמין ונשרפין הספרים הקדושים הנ"ל' (שם).

מהלך-המחשבות של תורה מוזהר זו בערך כך: היא פותחת בתורתם האסטרית של צדיקים גנוזים, שיש להם ספרים שצריך להעלימם, ולפעמים טוב להם לספרים אלה שלא ייכתבו משנכתבו, אולם בדיעבד צריך שיישרפו, כי 'העולם' מקלקלים את התורה הנסתרת שבהם, וגם להיפך, התורה הנסתרת הזאת היתה מקלקלת את העולם. על-כן טוב שהרבה ספרים של צדיקים משנים קדמוניות, כגון תנאים ואמוראים לא נכתבו, או נכתבו ונאבדו. כאן באה קפיצה עצומה וספרי ירבעם בן נבט, שחטא והחטיא את ישראל בשני עגלי זהב², ר' נחמן מעמידם בשורה אחת עם ספרי התנאים והאמוראים. הדבר המפליא אצל ר' נחמן: לא שהוא חושב את

2 עיין לעיל, פרק ראשון, עמ' 23—26 [המהדיר].

ספרי ירבעם בן נבט לספרי מינין, אלא העובדה שהוא רואה בספרי מינין לא הבלים, כשאר רודפי מינים ומתנגדיהם, אלא חכמות דווקא. ולא זו בלבד, אלא באקרוּבאטיקה לא פעוטה הוא מסיים את הקטע: 'ובשביל זה הוא טובה מה שנתעלמין ונשרפין הספרים הקדושים הנ"ל' (שם). הלא דובר דווקא עכשיו לא על ספרים קדושים אלא על ספרי מינין, וביניהם ספרי מינין של ירבעם בן נבט? כלום היינו ספרי מינין היינו ספרים קדושים? דו־המשמעות של הניסוח חוזרת בכל תוקפה בסוף התורה הזאת המלאה מתח משיחי רב: כשם ששם ה' נמחה בשביל השקאת סוטה 'וזהו סוד שמי שנכתב בקדושה ימחה... ואמרה תורה שימחה ויאבד כדי להטיל שלום בין איש לאשתו... ואזי נושאים ק"ו למעלה (כשארז"ל שבת קטז) ומה שמי שנכתב בקדושה שהוא הספרים הקדושים הנ"ל אמרה תורה ימחה בשביל להטיל שלום וכו', ספרי המינין שהם מטילין שנאה ותחרות בין ישראל וכו' עאכ"ו שימחו ויאבדו ויעקרו מן העולם, שימח ויעקר זכרם מן העולם. נמצא שע"י אבידת הספרים הקדושים בא טובה שנאבדין ונעקרינן ספרי המינין ואזי יכולים להתקרב אליו ית' אמר' (שם). גם ספרי מינין נאבדים וגם ספרים קדושים נאבדים ולעתים יש לך הרושם שהם־הם אותם הספרים. האם יש הבחנה מגדירה במידה מספקת בין שני סוגי הספרים בניסוחו הבלתי ברור של ר' נחמן? כלום יש לנו כאן עניין בניסוח דו־משמעי בכוונת מכוון, כעין דו־המשמעות שר' נחמן אמר עליה בהזדמנות אחרת, שהצדיק דיבור פיו הקדוש 'יש לו שני משמעות' (שם, סי' טו)?

דו־המשמעות היסודית של התורה הזאת אינה מסתלקת גם בנוסח שני (מורחב קצת? או נוסח ליקוטי תנינא מקוצר?), שנמצא מאותה תורה בסוף חיי מוהר"ן, השמטות, סי' א. ספרי מינין של ירבעם בן נבט נזכרים בנוסח זה כמה פעמים, בעוד שבליקוטי תנינא מדובר רק על 'חכמות גדולות מאד של אפיקורסות' שהיו לו לירבעם בן נבט. הנוסח השני מחודד יותר על ספרי מינין של ירבעם בן נבט. כל הטפסט עושה רושם על הקורא כהרחבה פרשנית של ר' נתן על התורה הנ"ל: 'עתה נראה מאמר רביז"ל המובא בהתורה הנ"ל, מביא שם רבינו ז"ל יש צדיקים גנוזים וכו'. ומקשה שם: היתכן שלא יהי' ספרי מוסר מהתנאים ואמוראים. גם מאבות העולם שקירבו כמה נפשות לעבודת ה'. גם מירבעם בן נבט הי' כמה ספרי מינים. לולי שהי' נשאר אפי' דף אחד לא הי' העולם יכול להתקיים. רק צריכין ליאבד כדי שיאבד רוב קנאה של משיח וכו' מק"ו שיאבדו ספרי מינים של ירבעם בן נבט. נמצא שאמר רביז"ל בהתורה הנ"ל מה הי' עבודתם של התנאים והאמו־ראים שלא יתגברו ספרי מינים של ירבעם בן נבט. אבל הספרים שנכתבים בבחי' שמי שנכתב בקדושה אינם בעולם. בשל מי נאבדו? מפני קטני אמנה. אבל יש צדיק שמאבד שמו מהעולם וספריו, כמו שמצינו אצל סוטה'.

התורה לב בליקוטי תנינא שאנו דנים בה נאמרה בשבת פ' יתרו תקס"ט ('סדר הזמנים של אמירת המאמרים הנודעים לנו', חיי מוהר"ן, שיחות השייכים להתורות, סי' נט), פחות משנה אחת אחרי שריפת 'הספר הנשרף'. האם רמז בה ר' נחמן לספר הזה ולשריפתו? הלא בוודאי ידעו אנשי שלומו על הפקודה ששלח רבם

מלמברג בידי ר' שמעון. יש להניח כי הם הבינו את התורה לב כמתייחסת למאורע המבהיל של שריפת כתב-יד של ספר קדוש כתוב בידי רבם. אם ר' נחמן תפס כך את העניינים אין אנו יודעים, אבל השערה מתקבלת על הדעת היא. האם חשב ר' נחמן את 'הספר הנשרף' שלו כאחד הספרים הקדושים שנאבדים לפי תורה לב הנ"ל או כאחד מספרי מינין הנאבדים ונשרפים ואבידתם טובה לעולם? התשובה: הן ולאו ורפיא בידיה. ניסוח התורה מעורפל עד כדי אמביוואלנטיות, עד שאין לקבוע מסמרים בדבר.

ניסיון לזהות את הכינוי 'ירבעם בן נבט' היה מוליך אותנו למרחקים. הרי הכינוי ירבעם בן נבט היה לו תפקיד מרכזי בזמן המחלוקת על ר' נחמן בעת כניסתו לזלאטופוליה. ואלה דברי ר' נתן בתארו את התפרצות המחלוקת בחיי מוהר"ן (ח"א, מקום ישיבתו ונסיעותיו, סי' יא): '... וגם ע"י רבוי המלשינות... נתעורר המחלוקת הגדולה עד שבדו עליו כזבים אשר לא עלתה על דעתו ורבינו ז"ל אמר שהוא מוכרח לישוב שם [בזלאטופוליה] מן השמים, כי הוא מתקן שם חטא של ירבעם בן נבט... ובכל הענינים האלו יש הרבה לספר יקצרו המון יריעות... גם אמר אז כשם שיש ערים למטה כך יש ערים למעלה. ואמר אז התורה של אלה מסעי בני ישראל המובא בל"ת [בליקוטי תנינא] סימן סב שמדבר שם מתיקון חטא ע"ז [עבודה זרה] לכפר על אלה אלקיך ישראל ע"י מסעי בני ישראל, ושם הוא רק רמז בעלמא מענין זה של ירבעם בן נבט הנ"ל.'

זלאטופוליה הרי היא עיר הזהב (הערת ד"ר משה שפיצר בירושלים), ושם, הרגיש ר' נחמן, עליו לתקן את חטא עגלי-הזהב של ירבעם בן נבט. האם אין ירבעם כינוי ליעקב פראנק? גם במגילת-סתרים, כעין אבטוביגראפיה אינטימית של הרב ספרין, מופיע כינוי זה, וייתכן מאוד שהכוונה גם שם לפראנק (עיין ר' יצחק יהודה יחיאל ספרין מקומארנו, 'מגילת סתרים', עמ' ז—ח, ועמ' לג) כפי שהוער על כך בערך 'חסידות' שבאנציקלופדיה העברית (עמ' 799) ע"י י. תשבי וי. דן³.

ר' אריה ליב משפולה הישיש, החולק הגדול על ר' נחמן הצעיר, ייתכן מאוד שטענתו העיקרית היתה טענת שבתאות ופראנקאות — על כל פנים לפי טפסט ברסלבי שהחוקר ליטינסקי גילה ופירסם כך היה הדבר. כל המכיר את סגנון ברסלב ברור לו מיד, שהטכסט של ליטינסקי לא מקולמוסו של ר' נתן יצא, כפי שליטינסקי ביקש להציג את הדברים. אבל ייתכן שאפילו הטכסט מזויף כטכסט, משהו מן ההאשמות של הזקן משפולה נשאר רושמו בו. ר' נחמן אינו רוצה ללכת בעקבותיו של ירבעם בן נבט, אלא רוצה לתקן את הפגם שההיסטוריה היהודית נתפגמה בו על-ידי פראנק וכיתתו. באיזו דרכים דיאלקטיות הוא רוצה לתקן את הפגם אינו ברור מראש, אבל ברור שהוא רואה בירבעם בן נבט עובד עבודה זרה, פגם מבהיל שיש לתקנו. ייתכן שכוונתו לא הובנה על-ידי החולק עליו, וייתכן שהמחקר יצטרך לבדוק את כל תורותיו של ליקוטי מוהר"ן בדיקה יסודית כדי לראות אם

3 השווה לעיל, פרק ראשון, עמ' 24—25, הערה 48 [המהדיר].

יש יסוד כל-שהוא לטענת הזקן משפולה, ואם יש — באיזה מובן. אפילו ימצא המחקר בעתיד יסודות חשובים של תורה שבתאית ופראנקאית משוקעים בתורת ברסלב — מושג האמונה הפאראדוקסאלית, דמות המשיח הסובל, מציעים את עצמם כנושאים טבעיים ראשונים — אין זה מוכיח שר' נחמן היה שבתאי או פראנקיסט.

פעם הפליט ר' נחמן, בוודאי בקשר למחלוקת, שגם על ר' יונתן אייבשיץ היתה מחלוקת⁴. אנו יודעים ור' נחמן ידע, כי המחלוקת היתה על טענת שבתאות. היום יודעים אנו שהטענה היתה מוצדקת — אין אנו יודעים מה ידע או חשב ר' נחמן בשעה שהעיר על ההקבלה בין המחלוקת העצומה על הלמדן הגדול ובין המחלוקת הקטנה, המקומית, עליו. מכל מקום לא הרי ר' נחמן מברסלב, הקרבן מבטן ולידה מחמת הרשעת עצמו, כהרי ר' יונתן אייבשיץ, הרב ברוך-הכשרונות המצליח, ולא הרי האמביוואלנציה הכאוטית והנאבכת באופן נוגע עד הלב של ר' נחמן כהרי הדו-פרצופיות המשוכללת של ר' יונתן אייבשיץ.

העמדה החיובית הזאת לגבי חכמה של אפיקורסות שהיא חכמה לא פחות מחכמת התורה באה לידי ביטוי בתורת הניגון הגדולה של ר' נחמן:

'כי דע שכל חכמה וחכמה שבעולם יש לה זמר וניגון מיוחד. שזה הזמר מיוחד לחכמה זו, ומזה הזמר נמשכת החכמה הזאת. וזה בחינות (תהלים מז) זמרו משכיל, שכל שכל וחכמה יש לו זמר וניגון, ואפילו חכמת האפיקורסית יש לה ניגון וזמר המיוחד לחכמה האפיקורסית וזה שאמרו רז"ל (חגיגה טו ע"ב) אחר מה הוי ביה זמרא יוני לא פסק מפומיה. וכשהיה קם מבית המדרש כמה ספרי מינין נופלין ממנו. כי זה תלוי בזה, כי על-ידי זמר הנ"ל שלא פסק מפיו, על-ידי זה היו הספרי מינין נופלין ממנו. כי זה הזמר היה מיוחד לזה האפיקורסית והמינות שהיה לו. נמצא כל חכמה וחכמה לפי בחינתה ומדריגתה כן יש לה זמר וניגון השייך ומיוחד אליו' (ליקוטי מוהר"ן קמא, סימן סד, אות ה).

נפשו של ר' נחמן אחוזת-הפאסצינאציה של כל אפיקורסות הבטיחה למינות מעמד של חכמה. במקביל לזה הושג שיווי-הזכויות של אמונות עכו"ם בתורתו. כחכמה כן אמונה: 'ואמונה יש לה גם כן זמר וניגון המיוחד לאמונה, וכמו שאנו רואין שאפילו אמונות עכו"ם בדברי טעותם, יש לכל אמונה של עכו"ם ניגון מיוחד שמזמרין בו ועורכין בו בבית תפילתם. כן להיפך בקדושה, כל אמונה [בקדושה] יש לה זמר וניגון' (שם).

4 עיין חיי מוהר"ן, ח"ב עבודת ה', סי' יט [המהדיר]

חלק רביעי

ליקוטי מוהר"ן, חלק ראשון

סדר הדפסת ליקוטי מוהר"ן קמא

על הבדלים בשערי שני טפסים — הטופס שבידי וטופס במוזיאון הבריטי — מס' ליקוטי מוהר"ן, דפוס שמואל בן ישכר בער סג"ל באוסטרהא, העמידני בטובו ד"ר יוסף רוזנוואסר מהמוזיאון הבריטי. הבדלים אלו הם לא רק בצורות העיטור המרכזי של השערים, בחלוקת הדפוס לשורות, בשינויים טיפוגראפיים קלים בכתיב, כגון 'היהודים' בכאן לעומת 'היהודי' בכאן (שורה 14), אלא גם שם הספר נסדר מחדש, ובעיקר: הפרט מעלה כאן שנת תקס"ח וכאן שנת תקס"ו. הווי אומר שהשער סודר מחדש כמעט כולו.

יש להדגיש כי הבדלים אל הנמצאים אך ורק בשערי הטפסים, ואילו גוף הספר סידורו שווה לגמרי בשני הדפוסים, ואף הטעויות שבפאגינאציה נמצאות כאן כבכאן (כגון דף קטו במקום קיא וכיוצא). גם הנייר של שניהם הוא אותו נייר. האם היה קיים דפוס משנת תקס"ו — ואם אמנם הוא הוא הדפוס הראשון — ונכרכו שיירי גליונותיו אחרי שנתיים יחד עם שער מסודר מחדש, עד שנוצרה באופן זה 'מהדורה' שנייה בשנת תקס"ח? אם כן, יהי עלינו לתקן ברוב ספרי הביבליוגרפיה המציינים תקס"ח כשנת דפוס ראשון ואינם יודעים כלום על דבר דפוס תקס"ו¹.

על-פי ספרות פרסלב, המכילה הרבה חומר ביבליוגרפי יקר, ניתן להראות בוודאות, כי אמנם דפוס תקס"ח הוא הדפוס הראשון של ספר ליקוטי מוהר"ן. תולדות הדפסתו של ספר זה עולות לנו מתוך סיפורים מפורטים שבס' חיי מוהר"ן וכן מס' ימי מהרג"ת. ממה שאמור שם יוצא ברור, כי בעת שהותו הממושכת בלמברג בשנת תקס"ח החליט ר' נחמן להדפיס את ס' ליקוטי מוהר"ן, ולכן שום דפוס הקודם לתאריך זה לא ייתכן. בכל השנים שקדמו לנסיעת ר' נחמן ללמברג נשמרו כל תורותיו הכתובות בבחינת תורה נסתרת, והחלטתו להדפיס את כתבי-היד גרמה הפתעה לאנשי שלומו, אף-על-פי שהיו רגילים להחלטות מפתיעות מפי רבם. כיצד הגיעו הדברים לידי כך?

בשנת תקס"ח, מיד אחרי חג הסוכות, עזב ר' נחמן את פרסלב והתחיל בנסיעתו המפורסמת ללמברג, והוא נסע בלוויית ידידו ותלמידו ר' שמעון, כפי שמתברר

1 כגון ג. שלום 'קונטרס אלה שמות ספרי מוהר"ן ז"ל מברסלב', סי' 31.

מתוך התפתחות המאורעות בלמברג. מחלת השחפת שלו נתגלתה בו לא מכבר², ועל כן מותר לשער שאחד הטעמים, מן הסתם לא הטעם המכריע, היה רצונו לשאול בעצת הרופאים. ספר חיי מוהר"ן מוסר כדבר מובן מאליו, שבלמברג עסק ר' נחמן ברפואות, וכפי הנראה ביקר אצל גדולי הרופאים בעיר זו. בהסתכלותו הדיאלקטית מיהר לגלות את הסתירות הקיימות בין דברי הרופאים הלכה למעשה, ולא התמהמה להסיק מסקנות שליליות ביותר לגבי עצם מהות מדע הרפואה.

החודש בין פורים לפסח תקס"ח היה חודש של משבר נפשי מכריע בזיוו. הרופאים כנראה התייאשו ממנו וגילו לו זאת, או שהוא עצמו הבין דבר מתוך דבר. מתוך משבר זה הגיע לידי התפרצות גם הקונפליקט שבין גילוי תורות וכיסוי תורות, קונפליקט שהיה חי בלבו כל השנים. העבירה אותו על דעתו הרגשת-אשמה על שכתב ספר, הוא הספר המסתורי הנקרא ספר ב. עתה החליט לדון את כתב-היד לשריפה. נדמה היה לו, שכתבת ספר זה גרמה למותם של אשתו ושל בניו. ובנפשו הרועדת חזה בבטחה כי אף ימיו שלו קרבו למות עקב קיום הספר ההוא, ולכן ביקש מנוס ממבוכתו על-ידי שריפת הספר. וזה לשון ר' נתן:

'בלעמבערג בין פורים לפסח בשנת תקס"ח הלך [ר' נחמן] אל חדר מיוחד ובכה הרבה מאד שם וקרא לר' שמעון ודמעתו על לחיו, ונאנח ואמר: אין עם מי להתייעץ, וסיפר לו אז מענין באשר יש לו ספר בביתו שאבד אשתו ובניו בשביל זה, כי נסתלקו עבור זה, ומסר נפשו על זה. ועכשיו

2 עיין חיי מוהר"ן, ח"א, נסיעתו לנאורייטש, סי' יד. שם בסי' יא נזכר שהשיעול התחיל כבר בקיץ תקס"ז בצורה קשה. התפתחות דיעותיו של ר' נחמן בעניין חכמת הרפואה לא נחקרה עדיין, אבל ברור ממה שמסופר בחיי מוהר"ן, ח"א, נסיעתו לנאורייטש, סי' ג, שבשנת תקס"ז אחרי פורים היתה אשתו מתרפאת אצל רופאים באוסטריה ובזאסלאב, וזאת בהסכמתו הגמורה. הדבר מתואר על-ידי ר' נתן ביתר הרחבה בימי מהרג"ת ושם, וכן בחיי מוהר"ן, נזכר שם הרופא: 'ובאתה אשתו הרבנית [של ר' נחמן]... לק"ק אוסטריה על שבת הגדול ולא הוטב בעיני' הדאקטור גארדע ואמרה שטוב לפניה להתרפא בזסלב שיש שם דאקטורים גדולי' (יד ע"ב — טו ע"א). הערכתו השלילית את מדעי הרפואה החריפה מאוד בלמברג בשנת תקס"ח, לאור אוזלת-היד של רופאיו, ורוב התורות נגד חכמת הרפואה שייכות כנראה לתקופה שלאחר למברג. ואפילו אמרנו שאחד המוטיבים לנסיעתו ללמברג היה לשאול ברופאים, אדם מסובך ומסוכסך עם עצמו כמוהו היה מחליט את החלטותיו מתוך פקעת של מוטיבים מרובים, ואין כאן המקום להאריך בזה.

[ד"ר אהרן גארדיע, שנפטר ביום כו אדר ב' שנת תק"ע, היה רופאו של ר' דוב בער המגיד ממזריטש. עיין עליו: מנחם מענדיל ביבער: 'מזכרת לגדולי אוסטריה', ברדיטשוב, תרס"ו, עמ' 246—247; א. רכטמן: 'ר' אהרן גארדא — רופאו של המגיד ממזריטש' (בתוך: 'מזריטש גדול בבנינה ובחורבנה', תל-אביב תשט"ו, עמודות 173—176). ד"ר גארדא נזכר גם בספר בוצינא דנהורא כרופא משפחה של ר' ברוך ממזיבון (בתוך: 'ילקוט כתבי קודש', ירושלים תשכ"א, עמ' קכה). מסביב לדמותו נרקמו אגדות חסידיות, כגון: 'מעשה נורא מאדונינו... הרב הגדול ממזריטש איך המשיך אליו הדאקטער גארדע עד שנעשה צדיק גדול...'. ('עדת צדיקים', ירושלים תשי"ט, עמ' מב—מה). נוסח מצבתו אצל ביבער וכן אצל רכטמן.]

אינו יודע מה לעשות. והענין הי', כי ראה שמוכרח להסתלק שם בלעמברג, אך אם יושרף זה הספר יוכל לחיות. וע"כ הי' רבינו ז"ל מסופק, ולא ידע לתת עצה בנפשו מה לעשות, כי הי' צר לו מאד לשרוף זה הספר הק' והנורא מאד אשר מסר נפשו ע"ז... השיב לו ר"ש בוודאי אם יש איזה סברא שחייכם תלוי בזה בוודאי טוב יותר לשרוף הספר כדי שתשארו בחיים. השיב רבינו ז"ל עכ"פ יתארך הזמן בוודאי, היינו אם ישרוף זה הספר עכ"פ יהי' לו ארכא לחיות בעוה"ז עוד איזה זמן. אבל אעפ"כ צר לי מאד לשרפו, כי אין אתה יודע גודל יקרת קדושתו של זה הספר, ואנכי אבדתי אשתי הראשונה ובניי וכמה יסורים עצומים שהי' לי בשביל זה וכו'. והי' בוכ' מאד מאד. ואח"כ בא הדאקטיר לביתו... וסיפר ר"ש לפני הדאקטיר בדרך קובלנא על רבינו ז"ל על שהוא בוכה עכשיו בעת הזאת, שחוליו כבד עליו כל כך. והדאקטיר נבהל אז מאד לפני רבינו ז"ל, ואח"כ דיבר עמו הדאקטיר קצת והלך. ואח"כ דברו עוד ר"ש ורבינו ז"ל, והוא ז"ל הי' בוכה אז הרבה מאד. ואח"כ אמר לר"ש א"כ איפא הא לך המפתח של הקאמאדע שלי, ולך מהר' חושה אל תעמוד ותשכור עגל' לברסלב ואל יעצרך הגשם והשלג ורוץ מהרה חושה לברסלב ותבא לשם ותקח שני ספרים, אחד מונח בהקאמאדע והשני מונח בתוך תיבה של בתי אדיל, ותקח אותם ותשרוף אותם. ושני הספרים היו אחד כי אחד הי' מועתק מחבירו... אך למען השם הודרו מאד בזה. והזהיר את ר"ש מאד לבל יהי' חכם בזה, היינו שלא יתחכם לשנות דבריו ח"ו לבלי שרוף איזה ענין ולגונזו אצלו, רק יקיים דבריו בזריזו' גדול. ותיכף הלך ר"ש בזריזות גדול ושכר עגלה לברסלב לבית רבינו ז"ל ובבואו לדאשיב, שהיא סמוך לברסלב, נפל ר"ש פתאום והוטל על ערש דוי, ולא הי' יכול לקום, והבין שהוא מעשה בעל דבר, שרוצין למונעו מלקיים דבריו... וצוה ר"ש להניח אותו על העגלה לנסוע לברסלב... וכן הי' שהניחו אותו על העגלה ונסע לשם. ובבואו לברסלב חזר תיכף לאיתנו והבריא כבתחלה, ולקח שני הספרים ושרפם שניהם. ואמר רבינו ז"ל שזה הספר לא יהי' עוד בעולם, חבל על דאבדין בעו"ה אבידה שאינה חוזרת. ואמר שזה הספר בהכרח לשורפו וזה הספר לקוטי מוהר"ן יהי' נדפס ויתפשט בעולם³.

את הדברים שהבאנו כאן רשם ר' נתן, שלא היה באותו מעמד, בוודאי מפי ר' שמעון הנ"ל, אף-על-פי-כן ניכרת מהימנות תיאורו. בסוף הסיפור נקשרת ההחלטה להשמיד את הספר, הנקרא אחר-כך בספרות ברסלב 'הספר הנשרף', בהחלטה אחרת והיא להדפיס את ס' ליקוטי מוהר"ן, אם-כי הסיפור שם את הדגש על החלטת השריפה.

העובדה שר' נחמן החליט להדפיס את ס' ליקוטי מוהר"ן רק בהיותו בלמברג בשנת תקס"ח ברורה היא גם מעדות אחרת. בלמברג ביקר אצלו אחד מחסידיו

3 חיי מוהר"ן, נסיעתו ללעמבערג, סי' ג. פה ושם הוספתי פיסוק לשם ההבנה הקלה.

ששמו לא נזכר בספרות. לידו מסר ר' נחמן את כתב־היד של הספר, שעתיד היה להיקרא בשם ס' ליקוטי מוהר"ן, כדי שיעביר אותו לסביבות ברסלב וידפיסו שם: 'בהיותו בלעמברג מסר הספר ליקוטי מוהר"ן ליד איש אחד שבא אליו ממעד-וועדווקע וצוה להאיש הזה שיסע למדינתנו להדפיס הספר. וכן עשה, ובתחילה חקר בדעתו והתיישב הרבה בענין זה, כי בשנים הקודמים היינו נזהרים להעלים ולהסתיר הכתובים של תורתו בפני העולם'.⁴

ובכן בצאתו לדרך סגר ר' נחמן את הספר הנשרף על מסגר בביתו, ואילו את כתב־היד של ליקוטי מוהר"ן (קמא) לקח אתו ללמברג. האם חשב להדפיסו שם? אולי לכך היתה נוטה דעתו של ר' נתן: '... באסרו חג [שמחת תורה תקס"ח כמבואר מתוך ההמשך] זירז עצמו לנסוע מיד ללעמבערג ולא רצה עוד להרבות דברים עמי... ולקח מאתי הספר ההוא הנ"ל, היינו הספר של התורה שלו שהיו כתובים אצלי, שנקרא עתה ליקוטי מוהר"ן... ועדיין לא ידעתי אז מה כוונתו בזה, כי עדיין לא גלה לשום אדם שרצונו להדפיס ספרו אדרבא תמיד הי' דרכו להזהיר לבלי לגלות תורתו לאחרים שאינם מאנ"ש'.⁵

מכל זה ברור, כי סמוך לנסיעתו בראשית שנת תקס"ח עוד לא היתה שום תורה בדפוס, ובוודאי אי־אפשר היה להניח, כי בשנת תקס"ו יצא הדפוס הראשון של ליקוטי מוהר"ן. כשיצא ר' נחמן ללמברג עוד לא חשב איש, אפילו אדם קרוב לו כר' נתן, שתורתיו יופצו בצורת ספר נדפס.

עדות נוספת על כך, שר' נחמן החליט על פרסום ספרו באופן סופי בלמברג, ושבתחילה חשב, כנראה, להדפיסו בעיר זו, תמצא בהמשך דברי ר' נתן: 'והנה רבינו ז"ל נסע לדרכו ללעמבערג ונתעכב שם כל החורף ולא חזר לביתו עד אמצע הקיץ בפ' בלק... והנה באמצע החורף בהיותי במאהליב הודיע לי חברי ר"ג [ר' נפתלי], שבא מלעמבערג ר"ד⁶ שנסע עמו ז"ל וסיפר שרבינו ז"ל רוצה להדפיס ספרו ושדיבר מזה כל הלילה והי' רצון חברי [ר' נפתלי] גי' שאסע לנעמריב ומשם אסע עמו ללעמבערג כדי לעסוק בהדפסה הנ"ל ובעו"ה לא יכולתי לנסוע מעוצם ריבוי המניעו' שלי מכל הצדדים... אך תיכף התחלתי לחשוב מחשבות בענין ההדפסה והתחלתי לסדר הקדמה⁷ ושער וכו'... אח"כ קודם פורים בא עגלה בשבילי מברסלב שאסע לשם לעסוק בתיקון הספר ששלח רבינו ז"ל מלעמבערג איש אחד שידפיס אותו במדינה זאת, ובאתי לפה ברסלב על פורים... ואני עסקתי בתיקון הספר וסדרתי הכל על גכון ואח"כ חזרתי לביתי לק' מאהליב והאיש הנ"ל שרבינו ז"ל מסר לידו הספר נסע מפה [=ברסלב] לק"ק אוסטרעהא והתחיל לעסוק בהדפסתו'.⁸ האיש הוא כנראה אותו ר"ד שנזכר. הרי לפנינו תוכנית ההדפסה והשינויים שחלו בה. את כתב־היד לקח ר' נחמן

4 שם, נסיעתו ללעמבערג, סי' יז.

5 ימי מהרג"ת, יט ע"ב.

6 ר"ד 'שהיה תפסן גפלא' נזכר בימי מהרג"ת, דף לג ע"א, ואולי הוא־הוא.

7 מחשבה זו של ר' נתן לא יצאה לפועל כי אין הקדמה במהדורתנו.

8 ימי מהרג"ת, כא ע"א וע"ב.

אתו ללמברג, והיתה שם התעוררות להדפיס את הספר, שכן ר' נחמן דיבר על כך לילה שלם. כנראה נתכוון תחילה להדפיסו שם, ור' נתן הסופר המהיר של ר' נחמן נתבקש לבוא לשם, אולם נסיעתו לא עלתה לו. משום מה לא יצאה תוכנית ההדפסה בלמברג לפועל, ולמדים אנו כי שינה ר' נחמן את תוכניתו, שלח את כתב-היד לברסלב וביקש להתחיל בעבודת ההדפסה. ר' נתן עשה מה שהוטל עליו והכין את כתב-היד לדפוס.

ועתה מן הראוי לשאול, אם החלטת ר' נחמן להדפיס ספר זה והחלטתו האחרת להשמיד את 'הספר הנשרף' היו כרוכות זו בזו וניתנו בעת-ובעונה אחת ממש? כבר ראינו ששתי ההחלטות נפלו בערך באותו זמן, ואין ספק ששתיהן היו תוצאות ההיאבקות בנפשו של ר' נחמן בין גילוי לכיסוי תורותיו. כדאי להעיר כי פקודת השריפה, שהביא אתו ר' שמעון, הגיעה לברסלב זמן-מה אחרי פקודת ההדפסה, שהובאה ביד איש מדבידיבקה בעוד שהשמועה על ההדפסה הגיעה לברסלב לפני פורים⁹, הרי ר' שמעון הגיע לשם רק במחציתו השנייה של חודש אייר: 'אחר פסח נפטר לעולמו חותני... ביום ב' י"ט אייר... בעת ההיא בא ר"ש [ר' שמעון] נ"י שהי' עם רבינו ז"ל בלעמבערג בא משם והביא המפתח שמסר לו רבינו ז"ל ליקח הספר הנורא הנ"ל וישרפנו'¹⁰. תאריך זה עולה בקנה אחד עם מה שמסופר במקום אחר¹¹ ושהבאנוהו, דהיינו שהמשבר הנפשי של ר' נחמן היה בין פורים לפסח שנת תקס"ח, ואז שלח את ר' שמעון הביתה. ר' שמעון הגיע לברסלב לפי זה במחציתו השנייה של חודש אייר.

יוצא כי מבחינה זמנית ההחלטה להדפיס היא הראשונה, אם-כי ברור, כי בנפשו המסובכת של ר' נחמן הכרעה זו היתה קשורה איך-שהוא בהכרעה השנייה שבאה בסמוך: לשרוף מה שטעון שריפה. שתיהן פתרונות למצבו הנפשי של ר' נחמן באותם הימים.

עוד דבר על עצם ההדפסה. ר' נתן רשם: 'סמוך לר"ה נגמר באוסטרהא הדפסת ספרו... והביא האיש הנ"ל כולם לפה [ברסלב], ראו עינינו ושמחו לבבינו והאירו פני תבל ונתחלקו ביעקב בין אנ"ש ובכל העולם. אחר שבא מלעמבערג נסע [ר' נחמן] ע"פ רוב לטיול... ופ"א [פעם אחת] נסעתי עמו ודיבר עמי מענין הספר שלו שנדפס בסמוך'¹². הספר, שנדפס באלף עותקים¹³ בהעדרו של ר' נחמן בידי אנשיו הזריזים, יצא אפוא בהידור, על גייר משובח ובהגהה מדויקת, ופלא הוא שבמשך חודשים אחדים, בין פורים לראש השנה, אפשר היה לגמור הדפסת קס דפיו. התורות אינן מסומנות במספרים סידוריים, כפי שנעשה הדבר בדפוסים המאוחרים. גם במבנה התורות לפעמים שונה מהדורה ראשונה ממהדורות מאוחרות, ודי לנו כאן בהזכרה, שעבודה פילולוגית בשטח זה עדיין לא נעשתה.

9 שם, כא ע"א.

10 שם, כא ע"ב.

11 חיי מוהר"ן, ח"א, נסיעתו ללעמבערג, סי' ג.

12 ימי מהרנ"ח, דף כב ע"א.

13 חיי מוהר"ן, ח"ב, מעלת תורתו וספריו הקדושים, סי' ל.

אם כי אין אנו יודעים בדיוק אילו הכנות הכין ר' נחמן לשם הדפסת הספר, ברור כי מגמת הגניזה שלטה באירגון החומר. למשל התורה 'אלה אלוקיך ישראל', שעליה אנו יודעים מתוך רשימות ר' נתן¹⁴ כי נאמרה כבר בשנת תק"ס בעת כניסת ר' נחמן לזלאטופוליה, תורה זו אינה כלולה במהדורתנו; כנראה הושמטה מטעמים של צנזורה עצמית. התורה הזאת הוכללה (בצורה מקוטעת?) בליקוטי מוהר"ן תנינא (בסי' סב) שיצא בשנת תקע"א, אחרי הסתלקות ר' נחמן. הוא הדין בתורה המקוטעת מענייני חתונה, שר' נחמן אמרה כבר בשמיני עצרת תקס"ג (היא מצויה עכשיו בשיחות הר"נ, סי' פו), והתורה בעלת משמעות אסטרית הפותחת 'דע שיש אור שהוא מאיר באלף עולמות', שכבר נאמרה בחורף תקס"ז (שיחות הר"נ, סי' צג¹⁵), ואולי יש עוד דוגמאות כאלה לא מעטות. כיוון שאין אנו יודעים את התאריך אלא של חלק קטן יחסית של התורות, יקשה לומר בוודאות, אילו תורות כבר היו קיימות בעת הבאת ליקוטי מוהר"ן לדפוס. רק בעזרת רשימה כרונולוגית שלמה של התורות אפשר יהיה לקבוע בבירור את מידת הגניזה בתקס"ח. מבחינה זו טעון עוד הדפוס הראשון בדיקה מדוקדקת. אך הדוגמאות הוודאיות שהבאנו די בהן כדי להראות שהיתה כאן גניזה מסוימת. וכאן יש לשאול: מי אירגן את החומר שנכנס למהדורת תקס"ח ומי השמיט ממנו? הרי ר' נחמן עצמו היה באותו זמן בלמברג, וקשה להניח שר' נתן או מישהו אחר העז לנהוג צנזורה על-דעת עצמו. שמא סימן ר' נחמן בכה"י ששלח מלמברג תורות מסוימות על-מנת שלא ידפיסו אותן?

מכל האמור כאן על-פי עדות ר' נתן עולה ללא ספק, כי הדפוס הראשון של ליקוטי מוהר"ן יצא בשנת תקס"ח, סמוך לסוף השנה, ושלא תיתכן מהדורה משנת תקס"ו. גם הזהות הטיפוגראפית המוחלטת של פנים מהד' תקס"ו כביכול למהד' תקס"ח מביאה לידי המסקנה, שאין כאן אלא מהד' אחת בלבד. אם כן אפוא, מניין במקצת טפסים השער השונה עם הפרט תקס"ו? אין בידינו תשובה על שאלה זו. ייתכן מאוד שהמדפיס הדפיס תחילה בטעות פרט תקס"ו, עמד על טעותו וחזר והדפיס שער חדש ובו הפרט הנכון תקס"ח, ומתוך כך שינה גם ביתר חלקי השער ותיקן משגים טיפוגראפיים בסידור שם הספר.

אין אנו יודעים כמה מבין אלף העותקים נדפסו עם פרט השנה המוטעית, אבל יש רגליים להשערה שמספרם לא גדול, שהרי כמעט כל ספרי הביבליוגראפיה מציינים את השנה תקס"ח, סימן שזהו הדפוס שהיה לנגד עיניהם. עותקים עם תאריך תקס"ו יקרי-מציאות הם עד מאוד. לפי שעה נרשם 'דפוס תקס"ו' אך ורק אצל פרידברג, שכנראה ראה טופס. טופס של 'דפוס תקס"ו' נמצא גם במוזיאון הבריטי (אם כי נרשם בקאטאלוג שלא כתיקונו) ובספריית ג. שלום בירושלים.

14 שם, ח"א, מקום ישיבתו ונסיעותיו, סי' יא.

15 עיין כל הדוגמאות הנ"ל ב'סדר הזמנים של אמירת המאמרים הנודעים לנו' שנדפס בחיי מוהר"ן, ח"א, שיחות השייכים להתורות, סי' נט.

הכנת ליקוטי מוהר"ן קמא לדפוס

[א]

כצעד ראשון לבירורנו זה חשוב לקבוע, אם הדבר בגדר האפשרי, אימתי החליט ר' נחמן על פירסום ספרו בדפוס. תלמידו המסור, ר' נתן שטרנהארץ, שהיה דרכו לגלות כל מיני רמזים בדברים ששמע מפי רבו, השב לאחר שנים שהתורה הגדולה שאמר ר' נחמן בראש-השנה תקס"ה (מאמר 'חדי ר' שמעון', שנדפס בליקוטי מוהר"ן קמא, סי' סא) היו בה רמזים על 'ספר שנעשה ע"י מחלוקת'. לפי פירושו המאוחר הזה של ר' נתן באבטוביוגראפיה שלו 'באותו התורה גלה מענין הספר שנעשה ע"י מחלוקת בחי' וספר כתב איש ריבי וכו' ולא ידענו אז מה מרמו, ואח"כ זכינו שבאותו השנה נדפס ספרו הקדוש ליקוטי מוהר"ן¹.

פירוש-לאחר-מעשה זה של ר' נתן ייתכן שנכון הוא, וכוונת ר' נחמן היתה באמת לכתב-היד ההולך וגדל של התורות המקובצות, שעתידות היו להידפס בשם ליקוטי מוהר"ן. ייתכן אפוא, שכבר בראשית שנת תקס"ח הירהר בהדפסה. מאידך גיסא, אין מן הנמנע שכוונתו של ר' נחמן היתה ל'ספר הנשרף' (שנשרף על-פי פקודתו בשנת תקס"ח בין פורים לפסח²) או ל'ספר הגנוז', ספריו האסוטריים, ששניהם היו גמורים כבר באותה שעה. אין בהמאמר סי' סא כל רמז ברור, המחייב אותנו לפרשו כדעת ר' נתן על ליקוטי מוהר"ן המעותד דווקא. ואפילו גבין את דברי ר' נחמן כמרמזים לספרו האסוטרי הזה, אין בתורה הנ"ל כל רמז לפירסום הספר בדפוס — כל מה שנאמר בתורה 'חדי ר' שמעון' הוא אופן התהוותו של ספר מתוך 'מחלוקת' — בלי ספק תיאור עצמי של ר' נחמן, אבל עניין המחלוקת של הזקן משפולה מבקש יותר להתקשר בספרות האסוטריית הפרסלבית — לפי עצם טבע מהות הדבר. אולם אין כל זה מסייע בדינו לקבוע, אימתי גמר ר' נחמן בדעתו להדפיס ספרו האסוטרי, או אימתי התחיל לחשוב מחשבות בכיוון זה. על 'רמזי ר' נחמן אי-אפשר לבנות הרבה בעניין זה, מפני שיש להם יותר מפירוש אחד.

אשר לתאריך המוקדם ביותר לעצם הכנת המהדורה, הרי בידנו סימנים חשובים שכבר סמוך לגסיעתו ללמברג עסק ר' נחמן בתוכנית ההדפסה ואף הכין את כתב-

1 ימי מהרג"ת, דף יח ע"א.

2 עיין במאמרי 'סדר הדפסת ליקוטי מוהר"ן (קמא)', קרית ספר, כרך מא, עמ' 560—561 [לעיל, פרק חמישה-עשר, עמ' 251—256], וכן במאמרי 'הספר הנשרף' לר' נחמן מברסלב, שם, כרך מה, עמ' 253—270 [לעיל, פרק שלושה-עשר, עמ' 215—243].

היד. אנו יודעים את פרטי המאורעות מן הדין-והחשבון המצוין של ר' נתן באבטוביגראפיה שלו 'ימי מהרנ"ת'. הימים ימי אמצע תשרי תקס"ח, אחרי הימים הנוראים, וזה תיאורם שם: 'בבוקר שהוא יום ב' אחר יוה"כ שהוא יום ד' בשבוע, בעת שהייתי מעוטף בטלית ותפילין בין תפלות י"ח לאשרי ובא לציון בא אלי פתאום המשרת מיכל שהי' משרת את רבינו ז"ל³ וקרא אותי בזריזות לרבינו ז"ל. ותיכף סלקתי את הטלית ותפילין מעלי ורצתי אליו ומצאתיו בבית הגדול. ענה ואמר לי: הראיני מיד הספר שלך, דהיינו שכתבתי בו כל התורות שלו שכרכתיו פה [ברסלב] כנ"ל⁴. ותיכף רצתי והבאתי אליו ז"ל, ולקח הספר מידי ובמקום שעמד שם התחיל לפותחו ולעיין בו והפך בו, ופתחו בכמה מקומו' ועיין בהם קצת, ואח"כ ענה ואמר לי: לך וקח גייר וכתוב עליו (צעטיל)⁵ התחלות מכל התורות הנמצאים בזה הספר. וכן עשיתי מיד והלכתי לבית אחר והתחלתי לכתוב עד שגמרתי⁶. לגבי אדם המיושב בדעתו היה מקום לשער השערה סבירה, שפקודה זו להכין מפתח-ההתחלות של המאמרים, לרבות עצם ההתעסקות בכתב-היד, מראות כי האיש חשב מחשבות על הדפסת ספרו שהכיל את תורותיו שאמרן לפני אנשי שלומו בהזדמנויות שונות, אולי אפילו חשב על הדפסה בלמברג. הרי הנסיעה ללמברג היתה בתוכניתו הפומבית והמפורשת, ור' נתן בעצמו כותב שידעו בברסלב כבר אז, שרבים יסע ללמברג מיד אחרי סוכות⁷. אם-כן, טיפולו בכתב-היד עשוי להתפרש כסימן שר' נחמן בדעתו היה לקחת עמו את כתב-היד ללמברג, כדי להדפיסו שם, או לכל הפחות כדי לנסות להדפיסו שם. תיאור ר' נתן את רבו מעלעל בניחותא בדפי כתב-היד מראה, שבאותה שעה היה ר' נחמן מיושב בדעתו ועיין בכתב-היד בהנאה גלויה לעין ובשביעות-רצון. אולם זהו רק צדו האחד של המטבע.

בעצם היום הזה שבו טיפל בכתב-היד של ליקוטי מוהר"ן קמא, כמה שעות אחר-כך, רוח אחרת עברה עליו והתחיל לעסוק בכתב-יד אחר שהכיל את תורתו הנסתרת, אותו כתב-היד שהושמד לאחר כמה חודשים לפי פקודתו ששלחה מלמברג בין פורים לפסח תקס"ח ביד תלמידו וידידו ר' שמעון, שנתלווה אליו בנסיעתו הגדולה והארוכה לגאליציה. כוונתי לכתב-היד של 'הספר הנשרף'. ספר זה הכיל תורות אסטריות, שר' נחמן לא הכתיבן לתלמידו וסופרו ר' נתן, אלא

3 הוא נזכר בשמו גם בחיי מוהר"ן, ח"ב, עבודת ה', סי' יג, ו'המשרת' סתם, בלי הזכרת שמו, בכמה וכמה מקומות אחרים.

4 על עניין כריכת הקונטרסים של ספר כתב-היד סיפר ר' נתן באריכות בימי מהרנ"ת, דף ז ע"ב — ח ע"א. ברור מכל התיאור שבאותו זמן נחשבה עדיין כל תורת ברסלב כאסטרית: 'בכל אותן העתים הי' דרכו להזהיר הרבה לבלי לגלות תורתו לזרים אשר אינם מאנ"ש' (שם, דף ז ע"ב).

5 סוגריים במקור גופו.

6 ימי מהרנ"ת, יט ע"א.

7 'בפרט שידעתי שרבינו ז"ל מוכן לנסוע ללעמבערג תיכף אחר יו"ט' (דהיינו סוכות תקס"ח), שם, יט ע"א.

העלה אותן על כתב בעצם כתיבת ידו⁸. ביום שבבוקרו עסק ר' נחמן ביישוב-הדעת ובהנאה בכתב-יד של ספרו ליקוטי מוהר"ן (שהפך בדעתו אז כבר לנגלה), הוא יום רביעי בשבת אחרי יום-כיפור, בו ביום, בשעה מאוחרת יותר, התחיל לעסוק בכתב-יד של 'הספר הנשרף', שקשה להעלות על הדעת שחשב לפרסמו ביום מן הימים בדפוס. ר' נתן מתאר את המעמד הבלתי-נשכח בדיוק-פרטים גדול: 'והתחלתי לכתוב [את התחלות התורות של כת"י ליקוטי מוהר"ן קמא] עד שגמרתי. סמוך לגמר חזר ובא המשרת הנ"ל וקרא אותי בבהלה ואמר שרבינו ז"ל צוה שתיכף אבוא אליו עם הס' וְהַנִּיר וכלי כתיבה. ותיכף רצתי ובאתי אליו ומצאתיו בחדרו. ותיכף אמר לי: שב. וישבתי לפניו והוציא הספר שלו שהתחלתי להעתיקו¹⁰ זמן רב ולא נגמר כמבואר לעיל¹¹ (הוא הספר הנשרף)¹², ואני כבר הייתי מצפה כמה וכמה פעמים מתי אזכה לגמור העתקת זה הס' הנורא הנעלם מעין כל וכו'. ואז באותו היום נתגלגלו רחמי הש"י שזכיתי לגמורו וישבתי אני לפניו כמה שעות והוא קרא מלה במלה ואני כתבתי על הספר בדיו עד שגמרתי¹³.

נמצאנו למדים, שר' נחמן עסק באותו יום בשני כתבי-יד. הוא טיפל בכתב-היד של התורה הנגלית שלו, דהיינו תורתו שמתחילה חשבה לאסטרית, אולם במשך הזמן חלה תמורה והוא התגבר על תפיסה זו ובזמן שאנו דנים בו (הוא סתיו תקס"ח) היתה כבר תורת ליקוטי מוהר"ן בבחינת נגלה בעיניו ובלי ספק אף הירהר בהדפסתה, אלא שהעולם לא ידעו על כך. וכן טיפל בכתב-היד של תורתו האסטרית ביותר, תורת ה'ספר הנשרף', שבסופו של דבר דן אותו לאחר-מכן לשריפה ברגע של משבר בלמברג, בין פורים לפסח תקס"ח. מבחינה חיצונית אין הבדל בין טיפולו באותו יום גופו בכתב-היד הראשון לבין טיפולו בכתב-היד השני. אמנם יש הבדל קטן: המשרת בא וקרא את ר' נתן 'בבהלה' כדי לטפל בכתב-היד הסודי — אם ר' נחמן עצמו היה במצב-נפש של בהלה אין ר' נתן מספר לנו, אבל לבהלת המשרת יכולה להיות רק סיבה אחת והיא שבאה בעקבות רבו. מכל מקום אם היה ר' נחמן במצב כזה מתחילה, הרי יש להוסיף כי הצליח להתגבר על כוחות-הבהלה שהחניקו את נפשו בהזדמנויות מרובות במשך ימי חייו, ועלה בידו להכתיב את שארית הטכסט של 'הספר הנשרף', דהיינו מה שר'

8 אסיפת כל העובדות הנוגעות לכתב-היד של 'הספר הנשרף' וניתוחן צורך דחוף הוא בשביל המחקר בחסידות ברסלב. [הערה זו נכתבה, כנראה, על-ידי המחבר קודם פירסומו של המאמר על 'הספר הנשרף'.]

9 הכוונה, כנראה, לכתב-היד של ליקוטי מוהר"ן קמא, שהרי ר' נתן עסק ברשימת התחלות התורות שבספר זה.

10 ר' נתן סיפר בימי מהרג"ת, דף ט ע"ב, כיצד התחיל בהעתקת כת"י 'הספר הנשרף' בחורף שנת תקס"ו.

11 ימי מהרג"ת, שם.

12 סוגריים במקור גופו.

13 ימי מהרג"ת, יט ע"א.

נתן לא הספיק להעתיק בשעת-הכושר הקודמת, כמעט שנתיים לפני-כן, בחורף תקס"ו¹⁴. במשך כל הזמן הזה לא נתעורר ר' נחמן להכתיב לתלמידו את שארית 'הספר הנשרף' — סימן שהיו בלבו היסוסים גדולים מאד ביחס לכתב-היד הזה — עד שנתקרב זמן צאתו ללמברג בראשית תקס"ח ואז נתעורר להשלים את העותק השני.

מה משמעות נייחס לטיפולו של ר' נחמן בכתב-היד הסודי, בו ביום שטיפל בבוקר בכתב-היד של ליקוטי מוהר"ן? על-כורחנו אנו אומרים, שלא הרי טיפולו בזה כהרי טיפולו בזה. האם היראה ר' נחמן לרגע קט והעלה על דעתו להדפיס את כתב-היד של 'הספר הנשרף'? הואיל וזוהי מן הנמנעות, עלינו להניח שטיפול והתעסקות בכתב-יד יוצאים לכמה משמעויות אצל אדם כר' נחמן. אם בכלל מותר לשער השערה כלשהי ביחס למוטיבאציה של מעשיו של אדם מסובך ומסוכסך עם עצמו ועם העולם כר' נחמן, הרי נצטרך לומר כי טיפולו בכתב-היד הסודי לא היה בבחינת הכנתו לקראת פירסומו, אלא בבחינת הכנתו לקראת גניזתו דווקא.

עלינו לשחזר את המאורעות: את העותק המקורי של 'הספר הנשרף' כתב ר' נחמן בעצם ידו. אחר-כך רצה כנראה שיהיו בידו שני עותקים שלמים, אך ספק גדול הוא אם לשם הדפסה רצה בכך: בניגוד לכתב-היד של ליקוטי מוהר"ן, שאותו לקח עמו ללמברג בראשית תקס"ח, את שני העותקים של כתב-היד של 'הספר הנשרף' סגר במגירתו בברסלב¹⁵! אולי ביקש להכין את גמר חייו בסידור כל ענייני ירושתו הספרותית — הרי באותם הימים כבר חי זה כמה חודשים בצל תודעת המות הקרוב: 'בקיץ תקס"ז... בא עליו... חולי ההוסט ר"ל, ותיכף שעשה הוסט הראשון אמר תיכף שיסתלק והתחיל מיד לדבר מהסתלקותו. ואח"כ בא לביתו וחולי ההוסט ר"ל הולך ומתגבר. ודיבר הרבה מענין החולאת שלו שהיא מסוכן מאד וצוה להתפלל עליו'¹⁶. זהו הרקע הנפשי של אותם הימים שלאחר יום-הכיפורים של שנת תקס"ח, שאנו עומדים בתיאורם, וזהו הרקע הנפשי של טיפולו בכתב-היד של שני ספריו, האכסוטרי והאסוטרי, באותו יום רביעי בשבת. קיימא לן אפוא, שר' נחמן הגה בתוכנית ההדפסה של ליקוטי מוהר"ן כבר בברסלב סמוך לנסיעתו ללמברג, וכוונתו היתה כנראה להדפיס את הספר שם בלמברג. על-כל-פנים כך פירש את הדברים ר' נתן לאחר-מעשה, ופירושו נראה להיסטוריון: 'באסרו חג [תקס"ח כמבואר מתוך ההמשך] זירו עצמו לנסוע מיד ללעמבערג ולא רצה עוד להרבות דברים עמי... ולקח מאתי הספר שהוא הנ"ל היינו הספר של התורה שלו שהיו כתובים אצלי שנקרא עתה ליקוטי מוהר"ן... ועדיין לא ידעתי אז מה כוונתו בזה כי עדיין לא גלה לשום אדם שרצונו להדפיס ספרו, אדרבא תמיד הי' דרכו להזהיר לבלי לגלות תורתו לאחרים שאינם מאנ"ש'¹⁷. תהליך הליבראליזאציה של התורה האסוטריית, שבוצע בפנימיות

14 שם, ט ע"ב.

15 זה עולה בבירור מן המסופר בחיי מוהר"ן, נסיעתו ללעמבערג, סי' ג.

16 ימי מהרנ"ת, יח ע"א וע"ב.

17 עיין במאמרי בקרית-ספר, מ"א [לעיל, פרק חמישה-עשר, עמ' 254].

מחשבות של ר' נחמן, לא היה ידוע לחסידיו; על כל פנים לא היה ידוע לר' נתן. הוא עדיין חשב במושגים אסטרניים לגבי כל התורה הפרסלבית כולה, על-כן האפשרות שרבו מבקש להדפיס ספרו בלמברג בהזדמנות נסיעתו לשם לא יכלה לעלות על דעתו כלל. הוא הופתע כשבאה לאחר כמה חודשים הידיעה מלמברג לברסלב שרבו מבקש להדפיס את ספרו שם.

אמנם נראה שדעתו של ר' נתן בפרשו את כוונת רבו, שהלה מלכתחילה ביקש להדפיס בלמברג, נכונה היתה. מה יכלו להיות שיקוליו של ר' נחמן להדפיס את ספרו במדינה רחוקה בשעת ביקורו בה תחת להדפיסו במדינתו? אפשר שסדרי הדפוס לא היו מעולים בה כמו בלמברג, לעומת זאת קשריו האישיים והחברתיים של המחבר עשויים היו להועיל כאן יותר מאשר בלמברג הזרה. אפילו נעלים עין מבתי-דפוס רחוקים בזאלקווא בגאליציה ושקלוב בליטא, הרי היו בתי-דפוס מבוססים בשנת תקס"ח במקומות רבים — כולם קרובים יותר לברסלב שבפודוליה מאשר לבוב הגאליצאית: קוריץ, פאריצק, פולנאה, סלאוויטא, אוסטרעהא, דובנא, זיטומיר, קאפוסט, זאסלב, ברדיטשוב, ובשנת תקס"ח נוסד בית-דפוס אף במזריטש. במאהליב על נהר דניסטר נוסד בית-דפוס רק בתקס"ט¹⁸.

קשה להיסטוריון לשחזר שיקוליו של אדם. אולם בכל זאת כדאי לחשוב על כך שבברסלב לא היה בית-דפוס, ואילו בלמברג היה, ור' נחמן יכול היה לקוות אפוא שישגיח על מלאכת ההדפסה במקום. לנימוק זה להעדפת למברג עשוי היה להצטרף נימוק אחר, אולי מכריע יותר: הדפסת ספר עברי רב-כמות 'במדינתו' אינה דבר שבצנעה. ר' אריה ליב הזקן משפולה, אויבו-בנפש של ר' נחמן והאיש שירד לחייו, היה ביכולתו להחניק באיבה את תוכנית ההדפסה בהיוודע לו הדבר — ואין ספק שיוודע לו אם ינסה ר' נחמן להדפיס 'במדינתו'. הרי כל התחום הגיאוגרפי שהוא היה בשלטונו של הזקן משפולה, ורק בעיר ברסלב יכול היה להרגיש ר' נחמן קצת מוגן במצבו החברתי הרופף, ואילו בעולם מסביב לברסלב היתה המחלוקת הולכת וגוברת גם אחרי שברח ר' נחמן מזלאטופוליה לברסלב בשנת תקס"ב. אין ספק שאפילו משא-ומתן פריילימינארי בין ר' נחמן ובין מדפיסי הסביבה היה מתפרסם ברבים: הרי מרגלי הזקן, שמצודתו היתה פרוסה על כל התחום ההוא, מצויים היו בכל מקום. לא כן בעיר הרחוקה למברג, שעד שם ודאי לא הגיע שלטונו של הזקן משפולה. נראה להלן שר' נחמן נחלץ בלמברג במידה רבה מן החנק החברתי של פודוליה: כשהגיע ללמברג הצליח לאסוף הסכמות על ספרו, דבר שבוודאי לא היה מצליח בו במדינתו. אם אמנם תלה תקוות בלמברג מבחינה זו, הרי באופן עקרוני צדק בכך, ועניין ההסכמות יוכיח. מדוע

18 תודתי נתונה לידידי שמעון אברמסקי, שהעמיד לרשותי את אוצר ידיעותיו הפיב-ליוגראפיות. אין כאן המקום לתקן את הטעויות שבספרו של ח. ד. פרידברג, תולדות הדפוס העברי בפולניה, תל-אביב תש"י, בפרשה זו, ורק דרך משל אזכיר, כי בעמוד 142 בפרקו על דפוסי ברדיטשב שלא היו ולא נבראו, הוא מונה ביניהם ליקוטי מוהר"ן תקס"ח ותקע"א!

ויתר ר' נחמן לבסוף על הדפסה בלמברג, אין אנו יודעים, אבל עצם התוכנית לגשת אל המלאכה בגאליציה דווקא אפשר שהיו בה שיקולים חזקים מן הסוג הראציונאלי ביותר. הרי אין לנו לחשוב, כי כל אחת ואחת מהחלטותיו של ר' נחמן היתה על-פי סוד וסתרי נסתרות (אם כי החשובות שבהחלטותיו בוודאי נתבססו על השגות מיסטיות, שהיו ההיפך הגמור מן השיקולים הראציונאליים). העדפת למברג על בתי-הדפוס של מדינתו בתוכנית-ההדפסה היתה בלי ספק תוכנית ראציונאלית, שקולה היטב, תוכנית שהיו סיכויים טובים להצלחתה.

תוכנית ההדפסה המשיכה להעסיק הרבה את ר' נחמן בחודשי שבתו בלמברג. השמועה הראשונה על החלטת הדפסה הגיעה לברסלב לפני פורים תקס"ח¹⁹. יש לנו גם סימנים אחרים, מוקדמים יותר, על העובדה שר' נחמן חשב על הדפסת הספר בעת ששהה בלמברג בהתעסקו שם ברופאים. כוונתי לעדותן של ההסכמות לספרו שאספן באותו זמן. כידוע, הדפוס הראשון של ליקוטי מוהר"ן אינו מכיל שום הסכמות, אלא אוחו בשיטת ר' יעקב יוסף מפולנאה שהדפיס את ספרו תולדות יעקב יוסף בלי הסכמות, בעודו בחיים חייתו²⁰. כמוהו אף ספר ליקוטי מוהר"ן דפוס ראשון נדפס בחיי מחברו ובלי הסכמות. אולם כבר בדפוס השני, שהוכן על-ידי ר' נתן ונדפס כביכול במאהלוב (ובאמת נדפס בברסלב, בביתו ובדפוסו של ר' נתן) בשנת תקפ"א²¹ הדפיס ר' נתן שלוש הסכמות שמצאן אחרי פטירת ר' נחמן באמתחת הכתבים, ובדפוס למברג 1876 נתוספו עוד שתי הסכמות²². ואלו הם שמות המסכימים, קצתם גדולי הצדיקים וקצתם גדולי התורה בפולין ובגאליציה, ותאריכי הסכמותיהם: (א) ר' מאיר אב"ד ור"מ ומ"ץ בק"ק בראד (יום ג, כה שבט תקס"ח); (ב) ר' אפרים זלמן מרגליות מבראד, לסדר והסירותי מחלה מקרבך (דהיינו פרשת משפטים שקוראים אותם בסביבות שבט) לשנת ולמספר ימין אמלא לפ"ק (תקס"ח), גם הפסוק לפרשה וגם הפסוק לשנה כלולה בשם ברכה מרומזת של המסכים החשוב לר' נחמן החולה; (ג) ר' אברהם חיים מזלאטשוב (יום ה, כ שבט תקס"ח). שני המסכימים האחרים שהסכמותיהם נתוספו בדפוס למברג הם: (ד) ר' יעקב יצחק מלובלין (יום ג, כו טבת תקס"ח), (ה) ר' ישראל מקוזניץ (יום ג, ד שבט תקס"ח). אמנם ביקש דובנוב לפסול את הסכמות של ר' יעקב יצחק מלובלין²³. ברור מדברי דובנוב שלא ראה את גוף ההסכמות אלא את העתקה של הסכמה אחת בלבד, זו של ר' יעקב יצחק, כפי שהועתקה בספר עשר אורות לר' ישראל בערגער (תרס"ח, עמ' 109). אין ספק בעיני שאילו

19 עיין במאמרי שם [הערה 17].

20 עיין בן-ציון כץ, 'רבנות, חסידות, השכלה', תל-אביב תשי"ט, כרך ב, עמ' 86.

21 עיין ג. שלום, 'אלה שמות ספרי מוהר"ן מברסלב', ירושלים תרפ"ח, עמ' 13, מס' 34.

22 אחרי שלוש ההסכמות מתוך דפוס תקפ"א נדפסו בדפוס למברג 1876 עוד שתי הסכמות: 'וכעת מצאנו באמתחת תלמידיו... עוד שני הסכמות... המגיד דק' קאזניץ והמגיד דלובלין אמרנו טוב להדפיסם'. הנני מודה לד"ר ג. אורמן בירושלים על בירור נקודה זו.

23 תולדות החסידות, כרך ב, עמ' 304, הערה 3.

ראה דובנוב את הטכסט המלא של כל חמש ההסכמות לא היה נחפו לפוסלן, שהרי הן מדברות בעדן²⁴.

ברור כשמש ששום אדם לא זייף את ההסכמות, כפי שמשמע מדברי דובנוב, אלא באמת נמצאו ההסכמות, על כל פנים ג הראשונות בכתיבת יד כותביהן, כפי שר' נתן מעיד על כך בפירוש: 'וכעת מידי עוברי באמתחת הכתבים לחפש אחר חידושים חדשים שלא נדפסו מקודם, מצאתי דאטי לידי אלו השלושה הסכמות משלושה גאוני מצוקי ארץ האלה, בכתיבת ידם וחתמתם ממם, כאשר הנה בידינו. אמרתי מאת ה' היתה זאת להדפיסם, ויכתבו בספר ויוחקו יתנו עדיהן ויצדקו'. נסיבות המציאה ברורות לגמרי: ר' נתן מצא את גוף כתבי ההסכמות, שמסיבה בלתי-נודעה לא זכו להידפס בדפוס הראשון. בדומה לזה שתי ההסכמות האחרונות נמצאו בוודאי 'באמתחת תלמידיו' כפי שהועד בהקדמה לדפוס למברג 1876. אם-כן ברור שר' נחמן אסף הסכמות אלו בהיותו בלמברג, כשתוכנית ההדפסה היתה כבר מגובשת בדעתו. בין שחשב להדפיס את ספרו בלמברג ובין שחשב להדפיסו במקום אחר, שאלה זאת אינה נוגעת לעצם העובדה הבטוחה שהיא למעלה מכל ספק: ר' נחמן אסף הסכמות לספרו בחודשי טבת ושבת שנת תקס"ח, שכן כל חמש ההסכמות מחודשי טבת ושבת תקס"ח הן. ד"ר אפרים ויזנברג מלונדון אישר לי, שכל התאריכים הקשורים בימי השבוע נכונים הם, ואישור זה מוסיף תוספת נופך למגמת פנינו לבטל את ספקות דובנוב ולהעמיד את כל ההסכמות בחזקת כשרות.

עניין ההסכמות מפיץ אור על תוכניות ההדפסה, שהגה ר' נחמן בעת שהותו בלמברג. הוא לא ביקש הסכמות מגדולי 'מדינתו', אשר במחיצתם היה איש שנוי במחלוקת קשה ובלתי-פוסקת, ואילו ביקש מהם, מן הסתם לא היה מקבלן. הרי כל צדיקי פודוליה, ווהלין ואוקראינה היו חולקים עליו ביזמת הזקן ר' אריה לייב משפולה²⁵, וספק גדול הוא אם ר' נחמן השתעשע בתקוות-שוא לקבל הסכמות מגדולי 'מדינתו'. הצדיק המקומי היחידי שלא חלק עליו היה ר' לוי יצחק מברדיטשוב, ואף הוא נזהר מלתמוך בו תמיכה ציבורית מלאה: אנו יודעים מעדות שאינה משתמעת לשתי פנים, שר' לוי יצחק לא היה מוכן לצאת למלחמה להגנת ר' נחמן, והיה משבח את ידידו רק במקום שלא היה מסוכן לשבחו²⁶. ר' נחמן בוודאי הבין מדעתו שאין כל תקווה לקבל הסכמות לספרו מצדיקי

24 הטעמים שבהם מנמק דובנוב את חשדנותו לגבי הסכמת ר' יעקב יצחק מלובלין הם: 'הלובליני קורא לר' נחמן בשם "מחותני" וחותם "אוהבו הגם שאינני יודעו ומכירו"'. באמת לא שמענו על קשרי-משפחה מהודקים בין שני הצדיקים, אבל 'מחותנו' עשוי לבטא קירבה רחוקה. הטעם הנוסף של חשדנות דובנוב הוא שאין ר' נתן מנמירוב נזכר כאן. אבל חלקו של ר' נתן בהדפסת ליקוטי מוהר"ן קמא היה באמת זעיר, כפי שיתברר במרוצת מאמר זה.

25 עיין מאמרי ר' נחמן מברסלב על המחלוקת עליו, עמ' קא—קג [לעיל, פרק שני, עמ' 42—45].

26 עיין חיי מוהר"ן, ח"ב, מעלת המתקרבים אליו, סוף סי' צג [עיין כעת בהרחבה לעיל, פרק ראשון, נספח].

סביבתו, שאקלימה החברתי היה אקלים של רדיפה מאורגנת עליו, ועמדתו היתה מעורערת שם ללא תקנה. ואילו מעמדו בלמברג שבגאליציה היה בוודאי שונה ממעמדו באוקראינה, ווהלין ופודוליה. הוא הופיע בלבוב כנכד ר' ישראל בעל-שם טוב, בעל ייחוס שאין למעלה ממנו; ומי ידע בלמברג הגדולה על המחלוקות הקטנות, המקומיות לפי אופיין, של צדיקי פודוליה ומי התעניין בהן? מסתבר שלא ידעו כלל במהות המחלוקת על ר' נחמן שהעכירה את חייו בבית, ואם ידעו — לא היתה חשובה בעיניהם. העובדה ששכנו הפודולי ר' אריה לייב משפולה קשר מלחמה על ר' נחמן ומגמת פניו לטורדו מן העולם, בוודאי לא הכתיבה את מדיניותם של הגדולים שישבו בברוד, לובלין, קוז'ניץ וזלוטשוב, דהיינו בפולין ובגאליציה. ר' נחמן יכול היה לנשום לרווחה כאן, בלמברג, על כל פנים מצד המחלוקת. אמנם הוא הגיע שם למשבר נפשי מצד בריאותו הלקויה, שכן בוודאי גילו לו רופאיו בלמברג כי אין תקווה לחייו במחלתו האנושה, היא השחפת. לא ברור אם גם דבר זה דחפו להדפיס את ספרו, כי ההחלטה על דבר ההדפסה נפלה לפני ימי המשבר.

יש לדייק בתאריכים בעניין זה. המשבר הנפשי הנ"ל בא עליו בצורת דיכאון כבד בין פורים לפסח²⁷, לפי עדות ר' שמעון שהיה עמו בלמברג, ואילו בחודש שבט מוצאים אנו כבר את ר' נחמן מארגן בזריזות גדולה את ההכנות להדפסת ספרו: הוא מעביר את כתה"י של ספרו מיד ליד ומבקש מכתבי הסכמה מגדולי גאליציה ופולין כנ"ל. אין אנו יודעים אל כמה גדולים פנה וכמה מהם השיבו את פניו ריקם, אבל עובדה היא שחמישה מהם, והם באמת מגדולי הדור לכל הדעות, שלחו לו הסכמותיהם בחודשי טבת—שבט. זוהי עדות נמלצת לכך, שר' נחמן יצא בלמברג מן החנק החברתי שנגזר עליו ב'מדינתו' מטעם אויבו הגדול. כל הסימנים מעידים על כך, שבסוף כסליו ובמשך חודש טבת לא נפל רוחו של ר' נחמן, והמשבר שאנו יודעים עליו מסיפורו של ר' שמעון לא בא אלא בין פורים לפסח, כפי שנזכר בפירוש²⁸, ולא קודם לכך. בטבת עוד ראה את עצמו אפוא לא בבחינת נידון למוות אלא כבעל מחבר ספר ליקוטי מוהר"ן, ופעל בזריזות ובהחלטיות להשיג את מטרת ההדפסה על-ידי אסיפת הסכמות.

מה קרה להסכמות? קשה לדעת בבירור, אם ר' נחמן שלח את כתבי ההסכמות לברסלב יחד עם כתב-היד של ליקוטי מוהר"ן בשעה שתוכנית ההדפסה בלמברג נתבטלה והועברה לוהלין הקרובה לברסלב. כשם שאין אנו יודעים, מדוע החליט ר' נחמן בסופו של דבר להדפיס בוהלין במקום למברג, כך אין אנו יודעים מדוע החליט לגנוז את ההסכמות שאסף. אולי מפני שסירב להדפיס, כפי שנראה להלן, את הסכמת רבה של ברסלב, החליט שלא להדפיס כל הסכמה. כמו-כן ייתכן שביקש למנוע את הרחבתה של המחלוקת, שאילו הדפיס את הסכמות גדולי פולין וגאליציה

27 שם, ח"א, נסיעתו ללעמברג, סי' ג.

28 שם, שם, והבאתי כל הקטע הארוך במאמרי הנ"ל בקרית ספר, כרך מא, עמ' 560 [לעיל, פרק חמישה-עשר, עמ' 252—253].

היה הזקן משפולה בוודאי פונה אליהם במישרין ומעתיר עליהם מכתבי-שטנה בהיוודע לו תמיכתם בר' נחמן בכתב ובדפוס: באופן זה היה ר' נחמן יכול לגרום בידיים לכך שהגבולות המצומצמים של מחלוקת מקומית יתרחבו לאין שיעור והרדיפה עליו תתרחב עד גאליציה ופולין. בוודאי לא היה ר' נחמן מעוניין בהפיכת המחלוקת המקומית עליו למחלוקת בעלת ממדים 'עולמיים'. ייתכן ששיקולים אלה, או ביתר-דיוק: גם שיקולים כאלו כיוונו את דרכו בהעלמת המסכימים החשובים מאוד שהצליח לגייסם לתמיכת ספרו.

ההסכמות לא נדפסו אפוא, ונשארו בכתובים יחד עם כתבים אחרים, עד שנתגלו שנים אחדות אחרי פטירתו, כאשר ר' נתן משמשה ידו בתכריך הכתבים של רבו. גם אז נתגלו בתחילה רק שלוש הסכמות ושתי הסכמות נוספות נתגלו רק אחר-כך, לקראת ההדפסה בלמברג בשנת 1867. חמש ההסכמות האלה עובדה מעניינת ניכרת מכותלי דבריהן. גדולים אלה, אם אמנם קראו בעיון את כתב-יד הספר, מתחילתו עד סופו — והתאריכים הסמוכים זה לזה מאוד נראים כסותרים לאפשרות של עיון מדוקדק — לא מצאו בספר פגם מינות כפי שמצא השונא הגדול, שכנו של ר' נחמן, ר' אריה ליב משפולה, אף-על-פי שספק גדול אם הגיעו לידי תורות כתובות של ר' נחמן, ומן הסתם הסיק את מסקנותיו על נקודות שבתאיות ופראנקיסטיות בתורת ר' נחמן מתוך שמועות פורחות על תורתו ועל התנהגותו של ר' נחמן.²⁹ גדולי גאליציה ופולין לא ראו פסול בתורותיו של ליקוטי מוהר"ן ושמועות רעות על התנהגות ר' נחמן בוודאי לא הגיעו אליהם. הדבר המאלף ביותר הוא שגם ר' אפרים זלמן מרגליות, אב"ד בברוד, רודף-שבתאים חריף שהריח את ריח השבתאות הנודף מספר הצורף לר' יהושע השל צורף³⁰, אף הוא נמנה על המסכימים.

[ב]

ר"ד שהיה תפסן נפלא³¹ ושהיה נוכח בזמן אמירת תורתו האחרונה של ר' נחמן, הוא המאמר הארוך 'תקעו תוכחה'³² והיה אף לעזר לר' נתן בחזרתו על תורה ארוכה זו בשעה שביקש להעלות את הדברים על הכתב³³ אפשר לזהותו לפי

29 עיין מ. נ. ליטנסקי, 'קורות פאדאליא וקדמוניות היהודים שם', אדעססא, תרנ"ה, עמ' 62. ואין צורך להיכנס במקום זה לשאלת אותנטיות הטכסט הברסלבי כביכול, שהובא לדפוס על-ידי ליטנסקי, ועיין י. תשבי, 'נתיבי אמונה ומינות', תל-אביב, 1964, עמ' 343, הערה 178. [השווה לעיל, פרק ראשון, עמ' 26—33.]

30 עיין ז. רבינוביץ, 'על "ספר הצורף" לר' יהושע העשיל צורף', ציון, שנה ו, עמ' 80—82; י. תשבי, שם, עמ' 215.

31 ימי מהרנ"ת, לג ע"א.

32 ליקוטי מוהר"ן תנינא, סי' ח.

33 כך היה דרכו הספרותית של ר' נתן להיעזר בשומעים אחרים בשעה שהעלה את הדברים על כתב. עיין דרך משל בעדותו על עצמו: 'ותיכף חזרתי אותם [הדברים] עם אנשים שהי' שם לבל נשכח דיבור מהם' (שיחות הר"נ, סי' קנא) [דבריו של ר' נתן כאן מוסבים על שתי חטיבות מתוך 'מעשה מהו' בעטלירס', הסיפורים מיום ג ויום ד].

ת. ליברמן³⁴ עם הירש בר (דוב) הורוויץ, המשכיל האומאני שהיגר אחר-כך לאנגליה, המיר את דתו ונעשה מרצה לעברית בקמברידג'. אם זיהוי זה נכון — והוא מתקבל מאוד על הדעת — הרי גם ראשי-תיבות ר"ד שבימי מהרנ"ת, דף כא ע"א — הפעם היחידה הנוספת שראשי-התיבות ר"ד מופיעים על-פני ספר ימי מהרנ"ת — אף הוא אינו אלא אותו משכיל אומאני. ליברמן הראה שהקשרים בין הירש בר הורוויץ לבין ר' נחמן קדמו להתיישבות ר' נחמן באומאן בסוף חייו. לפיכך אין כל קושי להניח, כי אותו ר"ד המופיע בקשר להדפסת ליקוטי מוהר"ן קמא, הוא הירש בר הורוויץ, וכך יש לפרש את דברי ר' נתן בימי מהרנ"ת: '...והנה באמצע החורף [תקס"ח על-פי ההמשך] בהיותי במאהליב הודיע לי חבירי ר"נ [ר' נפתלי], שבא מלעמבערג ר"ד שנסע עמו ז"ל וסיפר שרבינו ז"ל רוצה להדפיס ספרו ושדיבר מזה כל הלילה'³⁵. את זהותו של ר"ד בדף כא ע"א עם ר"ד שבדף לג ע"א הצעתי כבר במהוסס במאמרי הנ"ל³⁶. לפי זה נראה הדבר שהירש בר הורוויץ המשכיל הקיצוני נתלווה אל ר' נחמן בנסיעתו של זה ללמברג, כמובן לא כהילוות חסיד אל רבו; ייתכן מאוד שנסע ללמברג לשם מטרה מסוימת. אנו יודעים שבנסיעתו של ר' נחמן ללמברג נלווה אליו תלמידו וידידו ר' שמעון, אך פלא הוא שגם הירש בר הורוויץ השתתף בנסיעתו הרת-הגורל ללמברג. אם הזיהוי הוא נכון, הרי הירש בר הורוויץ הוא האיש שחזר לסביבות אוקראינה ופודוליה לפני שובו של ר' נחמן לשם, והוא שהביא לאנשי שלומנו שבברסלב את הידיעה על התעוררות רבם בלמברג להדפיס את ספרו. העולה מזה הוא שבמידה מסוימת אפשר לומר, כי ידו של משכיל קיצוני השתתפה בהכנת הדפסת ספרו של ר' נחמן ליקוטי מוהר"ן, שנעשה אחר-כך הספר המותקף ביותר מצד ההשכלה הגאליצאית. המגע החברתי של ר' נחמן עם משכיל משמש אפוא רקע לא רק לימי חייו האחרונים, אלא גם לנסיעתו המפורסמת ללמברג וכן להדפסת ספרו.

ר' נחמן ראה את נפשו ואת נפש היהדות — ונפש קשורה בנפש לפי חוקיות תפקידה המשיחי — במצב של עמידה כושלת במקום סכנה, ברגע האחרון שלפני

34 ר' נחמן בראצלאווער און די אומאנער משכילים, ייווא-בלעטער, כרך כט (1947), עמ' 208—209 [וכן לעיל, פרק רביעי, עמ' 62—63].

35 ימי מהרנ"ת, כא ע"א. [השערה קרובה יותר לאמת, ש'ר"ד' הוא ר' דוב מטשהרין, ולא המשכיל הקיצוני דוב (הירש) בר מאומאן. ר' דוב מטשהרין נתקרב לר' נחמן עוד שנים רבות קודם מורנ"ת ועל-ידו נתקרבו גם ר' יודיל ור' שמואל אייזיק ז"ל מדאשיב' (כוכבי אור, אנשי מוהר"ן, עמ' כד), שלושתם מתלמידיו הוותיקים והחשובים ביותר של ר' נחמן, שאחרי מות רבם חלקו על הנהגתו של ר' נתן (עיין 'חסידות ברסלב', עמ' 203—208). ר' דוב ישב בימי נעוריו בדאשיב (כוכבי אור, שם) ואחר-כך במדבידיבקה (ר' נתן צבי קעניג, נוה צדיקים, בני-ברק, תשכ"ט, עמ' כא—כה).]

36 קרית ספר, מא, עמ' 561, הערה 6 [לעיל, פרק חמישה-עשר, עמ' 254].

ההתמוטטות הסופית, כשכל האיומים שבעולם מאיימים עליה על נפש זו ³⁷: בכלל סכנות אלו נמצאת זו של אמונות כפירה ואפיקורסות, וקודם-כול סכנת שכל-תנותה של ההשכלה המערבית. ובכל זאת, או דווקא משום כך, מי שראה חזון-אימים זה, הוא עצמו הסתבך בחייו האישיים במגעים פאראדוכסאליים עם מייצגי אותן סכנות עצמן, המשכילים ותורתם ושאר כופרים ואפיקורסים ותורתם. הבעיה הפסיכולוגית הקשורה בסתירה-לכאורה זו אינה מענייננו כאן, ואילו העובדות הביוגרפיות ופירושן שייכות לתולדות הספרות, לתולדות הדת ולתולדות החברה, ועלינו להדגישן עקרונית.

קריאת הטכסט של ימי מהרנ"ת באור הזיהוי הזה של ר"ד מעמידתנו על הבחנה חשובה נוספת: ר"ד הביא את הידיעה על רצון ר' נחמן להדפיס את ליקוטי מוהר"ן בלמברג דווקא, דבר המאושש את השערתנו למעלה שר' נחמן חשב על הדפסה בלמברג, ואולי כבר בהיותו בברסלב. כך יש להבין את דברי ר' נתן בימי

37 מצב זה מתואר באופן פאראדיגמאטי במעשה השביעי של סיפורי מעשיותיו, הרי הוא המעשה מזבוב ועכביש (בסיפורי מעשיות שבעריכת ש. א. הורודצקי, 'מעשה במלך אחד', עמ' מט-נד). הרגשת ודאי של סכנה מיידית שוטפת את האקלים הנפשי של המעשה בחזרתיו הסיפוריות, הדן כנראה בסכנה השבתאית-פראנקיסטית המאיימת על היהדות האמיתית. מול חזון אובדן היהדות בשל אמונות-מינות איראציונאליות ישנו חזונו המיואש על שקיעת היהדות בגלל חוסר אמונה ראציונאלית. חזון זה אחז את ראייתו של ר' נחמן למשל במאמרו על הימים לעתיד לבוא, שיהודי הנוטל ידיו לסעודה — דהיינו המקיים דרישה מינימאלית של ההלכה — יהיה 'חידוש גדול כמו הבעש"ט בדורו'. דבריו המיואשים של ר' נחמן: 'הנה אנחנו עתה אצל הקצה והסוף של ישראל במקום שגבול ישראל כלה. כי לכל דבר יש קץ וסוף ועל כן צריכין שמירה גדולה שלא נכשל ח"ו' (חיי מוהר"ן, נסיעתו וישיבתו באומין, סי' יא) — כבר במאמרי 'ה"קושיא" בתורת ר' נחמן', 'עלי עי"ן', ירושלים ותל-אביב, תש"ח-תשי"ב, עמ' 247 [לעיל, פרק שמיני, עמ' 111], פירשתי את הדברים האלו בהקשר רחב של הרגשת-הזמן הפסימיסטית של ר' נחמן, אולם רק על-פי ח. ליברמן [הערה 34], עמ' 205, נתאפשר לאתר את אמירתו הנ"ל של ר' נחמן כהערה בהיכנסו לבית משכיל קיצוני באומאן לדור שם. גם דירתו האחרונה של ר' נחמן, שבה נסתלק, היתה שייכת למשכיל שהיה דר בפטרבורג — סימן מובהק להתבוללות. כל הסימנים האלה מעידים על יחסים אישיים מוזרים עם ראשית ההשכלה בפודוליה — ור' נחמן ראה בהשכלה השכלתנית בלי ספק את אויבתה הגדולה ביותר של היהדות בתקופתו. ובכל זאת תורתו של ר' נחמן שטופה רעיונות של השכלתנות, ומגעו האישי עם נציגיה ידידותי הוא. הדבר מזמין את טיפולו של חוקר-הנפש בבעיה של סתירות אלו, ואין זה מתפקידן של שורות אלו. אין לקבל את דעתו של דובנוב, תולדות החסידות, תרצ"א, כרך ב, עמ' 302, הערה 1, שבספר ליקוטי תפילות לר' נתן שטרנהארץ יש הוספות מאוחרות, ושיש מקום לחשוד שבתפילות כנגד ה'אפיקורסים' 'באו הוספות מאוחרות מימי מלחמת המשכילים והחסידים'. ההשכלה היתה באוקראינה ובפודוליה כוח מוחץ אולי רק בדמיונו הנפחד של ר' נחמן, ואילו בדור ר' נתן היתה כבר כוח ממשי, אם כי ר' נתן לא היה לו אליה היחס הדיאלקטי של רבו ואין כאן המקום להאריך. [ההערה של דובנוב שם מוסבה על הקונטרס 'ליקוטי תפילות ותחנונים' לר' נחמן מטשהרין, שנדפס לראשונה בעילום שם מחברו בלמברג תרל"ו, ודובנוב שלא ידע את זהות מחברו ראה בקונטרס זה 'כעין קיצור' מליקוטי תפילות, שהוא, כידוע, חיבורו של ר' נתן].

מהרג"ת בקשר לבואו של ר"ד מלמברג: ר' נפתלי נמצא בברסלב ומשם עמד בחליפת-מכתבים עם ר' נתן³⁸. ר' נפתלי הודיע לחברו ר' נתן (שעשה אז בבית חותנו במאהליב) על בואו של ר"ד והחדשות המרעישות שהביא זה מלמברג. אחר-כך ממשיך ר' נתן: 'והי' רצון חברי נ"י שאסע לנעמריב [דהיינו הביתה, כנראה כדי לארוז] ומשם אסע עמו [עם ר' נפתלי שאף הוא ביתו היה בנעמירוב] ללעמבערג כדי לעסוק בהדפסה הנ"ל. ובעו"ה לא יכולתי לנסוע מעוצם ריבוי המניעו' שלי... מניעו' אלה מלנסוע לדרך רחוק כזה ללעמבערג לא זכיתי לשברם³⁹. ברור מכל זה, שהתוכנית הראשונה היתה שר' נתן יכין לדפוס את כתב-היד של הספר בלמברג, ולשם כך הציע ר' נפתלי לר' נתן שיסעו שניהם ללמברג. האם הצעה זאת היתה מפורשת בדברי ר' נחמן שאותם הביא ר"ד? או החדשה מלמברג היתה סתמית על הדפסה שם, ור' נפתלי התעורר לנסיעה ללמברג מדעת עצמו וזירז את חברו הספרותי ר' נתן? אין לנו יודעים תשובה ברורה על שאלה זו. מי שמכיר קצת את הפסיכולוגיה של ר' נתן יאמר שלא היה משמיט את קריאת רבו לעזרתו, אילו באה קריאה כזו כרוכה בחדשות שהביא ר"ד. מאחר שר' נתן אינו תולה בפירוש את רעיון הנסיעה שלו ללמברג בפקודת ר' נחמן, מסתבר שאמנם לא יצא הרעיון מר' נחמן אלא מר' נפתלי שבוודאי הרגיש שידידו, המזכיר הספרותי של ר' נחמן, חייב להימצא בלמברג אם הספר של רבם עומד להידפס שם. בין כך ובין כך הנסיעה לא עלתה לר' נתן מחמת 'מניעות' עצומות שנודמנו לו. אנו יודעים מן האבטוביוגרפיה שלו שהתקשרותו של ר' נתן שטרנהארץ לברסלב לא היתה לפי רוחה של המשפחה, שביקשה לנתק את קשריה עם הבן שסרת. ר' נתן אמנם לא נכנע ללחץ המשפחה, אבל גם לא הרס את הגשר האחרון אל משפחתו וחי כל אותן השנים בכעין פשרה מתמדת, פוסת על שתי הסעיפים. פשרה זו מונעתו מלנסוע לברסלב לכל עת מצוא, כאוות נפשו⁴⁰.

אם מחמת סיבה זו, מפני שר' נתן המזכיר הספרותי לא היה ביכולתו לעזוב את ביתו או לנסוע לגאליציה, או מחמת כמה סיבות אחרות, נתבטלה תוכנית הדפסה בלמברג. ר' נחמן נאלץ לשלוח מלמברג איש שני (לא ר"ד), ואיש זה הביא את כתב-היד של ליקוטי מוהר"ן, שר' נתן היה צריך עוד לעבוד עליו כדי להכינו לדפוס: 'אח"כ קודם פורים בא' עגלה בשבילי מברסלב שאסע לשם לעסוק בתיקון הספר ששלח רבינו ז"ל מלעמבערג איש אחד שידפיס אותו במדינה זאת⁴¹. אם-כן האיש, ששמו לא פורש, תפקידו היה להדפיס את ליקוטי מוהר"ן ב'מדינה הזאת'. תפקיד ר' נתן היה אך ורק הכנת כתב-היד לדפוס, ואילו עצם מפעל ההדפסה נמסר על-ידי ר' נחמן ליד האיש האלמוני. שמו של האיש הזה

38 'חברי ר"נ הי' כותב לי על הפאסט בכל פעם כל מה שעבר כאן' (ימי מהרג"ת, יד ע"ב, ועיין שם, לא ע"א ועוד).

39 שם, כא ע"א.

40 עיין לעיל, פרק חמישי, עמ' 72—77 [המהדיר].

41 ימי מהרג"ת, כא ע"א וע"ב.

לא פורש בשום מקום בימי מהרנ"ת, ור' נתן מכנה אותו גם אחר-כך, כשחוזר על העניין, רק בשם 'האיש הנ"ל': 'והאיש הנ"ל שרבינו ז"ל מסר לידו הספר נסע מפה [ברסלב] לק"ק אוסטרעא והתחיל לעסוק בהדפסתו'⁴². רק בחיי מוהר"ן נתגלה טפח מזהותו של האיש, כי כאן הזכיר ר' נתן שהאיש היה מן העיירה מדבידיבקה, שר' נחמן ישב בה בימי נעוריו. אבל גם כאן לא פורש שמו: 'בהיותו בלעמברג מסר הספר ליקוטי מוהר"ן ליד איש אחד שבא אליו [ללמברג] ממעדוועדווקע וצוה להאיש הזה שיסע למדינתנו להדפיס הספר וכן עשה'⁴³. אולי אפשר לשער הטעם שראה ר' נתן צורך לרמוז למשכיל הירש בר בראשי-תיבותיו בלבד במקום לפרש שמו — ר' נתן ניסה תמיד לטשטש את קשרי רבו עם המשכילים — אולם אין אנו יודעים, מדוע לא פורש שמו של האיש ממדבידיבקה. מכל מקום, ברור כי ר"ד והאיש הזה אינם זהים, ומה שכתבתי במאמרי הנ"ל (עמ' 561 [לעיל, עמ' 254]) ש'האיש הוא כנראה אותו ר"ד שזכר', טעות היתה בידי. שני אנשים שונים הגיעו מלמברג בשליחות ר' נחמן: הראשון היה ר"ד, הוא הירש בר הורוויץ שנסע יחד עם ר' נחמן ללמברג וחזר לפניו והביא את הידיעה על תוכנית ההדפסה בלמברג. ואילו האיש השני, שנסע בעצמו ממדבידיבקה ללמברג או לשם מסחר או לבקר אצל ר' נחמן, או אף מכמה טעמים אחרים, הוא שהביא את עצם כתב-היד מלמברג לברסלב, הואיל וכתב-היד היה שם בידי ר' נחמן שלקחו עמו לדרכו, כפי שראינו לעיל. כמו-כן הודיע האיש עלום-השם ממדבידיבקה לחסידי ברסלב, כי רבם שינה את תוכניתו ועתה מבקש להדפיס את הספר 'במדינתו'. שתי שליחויות נבדלות זו מזו יש אפוא כאן, ושני אנשים שונים בתפקידים שונים.

אותו האיש ממדבידיבקה היה כנראה לא משכיל אלא דווקא חסיד, ואולי מאנשי שלומו של ר' נחמן שהיה מספרם ניכר במדבידיבקה⁴⁴. האם מותר לנו לחשוד בר' נתן שביקש להשכיח את שם האיש שהיה מנצח על מלאכת ההדפסה, בשעה שהוא כבר ראה את עצמו אחראי לא רק לצד הספרותי של תורת רבו אלא גם להפצתה? אין אנו יודעים אם כבר אז, בשנת תקס"ח, ראה ר' נתן עצמו בתפקיד של המפיץ והמדפיס הגדול של תורת רבו, אבל תפיסת-עצמו זו מופיעה אצלו במלוא עוצמתה כבר בשנת תקע"א⁴⁵, וקרוב הדבר שאמנם היתה קיימת בראשית גישושיה כבר בתקס"ח. האם ראה ר' נתן ב'איש מעדוועדווקא', אשר את שמו אינו מוכן לגלות לנו, מתחרה מסוכן בהפצת תורת ר' נחמן? כלום מותר להניח,

42 שם, שם.

43 חיי מוהר"ן, ח"א, נסיעתו ללעמברג, סי' יז.

44 יתכן, כי דברי ר' נתן על 'ר"ד' והאיש ממדבידיבקה מכוונים לר' דוב מטשהרין, שישב במדבידיבקה והיה מחבורת אנשי דאשיב שהתנגדה להנהגת ר' נתן, ומשום כך ביקש ר' נתן 'להשכיח את שם האיש שהיה מנצח על מלאכת ההדפסה', כפי שטוען המחבר להלן. והשווה לעיל, הערה 35 [המהדיר].

45 על דעותיו של ר' נתן על חשיבות מלאכת ההדפסה של ספרי ברסלב עיין בדבריו על הדפסת ליקוטי מוהר"ן תנינא, ימי מהרנ"ת, דף מא ע"ב — מב ע"א וכו'. ועיין בספרו עלים לתרופה במקומות שונים, כגון דף ט ע"א, יד ע"א וע"ב ועוד.

כי קינאה נסתרת קיננה בלבו לאיש זה שזכה להיות מצווה מפי רבו על הדפסת הספר הברסלבי הראשון? הרי האיש האלמוני לא רק הביא את כתב־היד מלמברג לברסלב, אלא אף נסע מברסלב לאוסטריה ו'התחיל לעסוק בהדפסתו', בעוד שר' נתן נדחק לצדדין ולא נשאר בידו כל תפקיד מעשי בהכנות לפירסום הספר בדפוס.

[ג]

מי היה 'איש מעדועדעווקע' זה שדחק את רגלי ר' נתן? במקרה שרד לנו ואף נדפס ⁴⁶ מכתב ששלח ר' נחמן מלמברג אל משהו בשם ר' יעקב, שאין אנו יודעים מי הוא ⁴⁷. לא נוכל להחליט בחופזה שר' יעקב זה היה אחד מאנשי ר' נחמן, שכן בראשית המכתב פונה אליו הכותב, הוא ר' נחמן, בכינויי פנייה של כיבוד כגון 'מעלתו', 'מעלתו הרמה'; ואין זה מתקבל על הדעת שצדיק יפנה אל אחד מאנשיו בתואר זה. מאידך גיסא, בחלק השני של המכתב עובר ר' נחמן לפנות אל ר' יעקב זה באופן עקיב בלשון־אתה ('והכל ברשותך בכן אם אתה מבין מבינתך'). יש משפט אחד אשר לשון 'אתה' ולשון 'מעלתו' משמשים בו בערבוביא: סמוך לסוף המכתב נאמר 'שכתב לי מעלתו שגיסו... עושה לך טובות'. אולי הפתרון לסתירה פנימית זו של סגנון המכתב הוא בכך שלשונות 'אתה' עיקר ולשונות 'מעלתו' נתוספו לשם הדגשת חשיבות. אחרי עיון מדוקדק במכתב עדיין אין אנו יודעים בוודאות גמורה, מחמת חוסר העקביות שבסגנון הפנייה, אם ר' יעקב זה, שהוא כנראה 'האיש ממעדועדעווקע' (מקום שהיו לו לר' נחמן כמה וכמה חסידים מזמן שבתו בעיירה זו) ⁴⁸ היה מחסידי ברסלב או לא. אבל לשונות 'אתה' מרמזים שאמנם כן: המכתב נכתב אל חסידו של הכותב.

46 עלים לתרופה, דף ה ע"א.

47 קרוב לוודאי, שר' יעקב הוא ר' יעקב 'הבעל מגיה', מחסידי ר' נחמן, כפי שאנו למדים מן הנאמר עליו בס' ימי מהרנ"ת (כה ע"א וע"ב). בס' אבני"ה ברזל (עמ' לח) מסופר, שהוא ואחיו היו 'מקורבים' לר' נחמן 'והיה דרכו [של ר' יעקב] עפ"י רוב להיות בדרך', היינו בהיותו 'בעל מגיה' עסק בענייני הדפסה [המהדיר].

48 עיין חיי מוהר"ן, ח"א, מקום ישיבתו ונסיעותיו, סי' ט. גם ר' יודל מגדולי חשובי אנשי ברסלב 'נתקרב' בתקופה זו, עיין שם, ח"ב, השמטות שבסוף הספר, סי' ד. מדבי דיבקה היתה אחד משלושה המקומות, שהביקור בהם נכלל בתוכנית השנתית הקבועה של ר' נחמן: אמירת תורה בשבת שירה במדבידיבקה היה מוסד ברסלבי איתן עד פרוץ מחלת ר' נחמן בשנת תקס"ח [תקס"ז]. חשיבות האוכלוסיה הברסלבית מתבררת, כשמעלים אנו על דעתנו שר' נחמן קבע אמירת תורה פעם בשנה רק בשלושה מקומות, שבהם היו ריכוזים של חסידי ברסלב במספר ניכר: למוסד הביקורים השנתיים שלו היתה שייכת עוד אמירת תורה בשבת נחמו בטשהרין ועוד פעם בטירהוביצה. חשיבותם היחסית של אנ"ש שבמדבידיבקה מתבררת ביתר שאת, כשנשווה לנגד עינינו שר' נחמן קבע ביקורי חסידיו אצלו בברסלב רק לשלוש פעמים בשנה: בראש השנה, שבת חנוכה ושבועות. העולה מזה שמתוך שש אמירות־תורה שנתיות היתה אחת בפני חסידי ברסלב שבמדבידיבקה. לפיכך עלינו לשער שהמרכז הברסלבי שבעיירה זו היה חשוב. ועיין מה שכתבתי על מרכזי ברסלב בדור הראשון בקרית ספר, כרך מד, עמ' 290, הערה 21 [לעיל, פרק שנים־עשר, עמ' 204]. בטפליק, שאף בה רבו חסידי ברסלב, לא נקבעו ביקור ואמירת תורה

המכתב של ר' נחמן נדפס בשלימותו בראש ספר 'עלים לתרופה, מכתבי מוהרנ"ת'. תאריך המכתב הוא יום א' אמור, כו' למב"י [למספר בני ישראל, והיינו לספירת העומר] תקס"ח, והוא יא' אייר. ניכר יפה שמכתבו של ר' נחמן בבחינת תשובה הוא למכתבו השני של ר' יעקב אליו, שכתבו מן הבית ללמברג: 'הגיעני מכתבך זו פעם שנית ובמכתב הראשון היו מונחים הקדמות של ידידי מהר' נתן מנעמירוב וכעת הגיעני פעם שנית אג[רת] ממעלתו הרמה ובתוכו מונח הכתב של הדפוס'. דהיינו אנו עומדים באמצעיתה של חליפת-מכתבים בין ר' יעקב זה לר' נחמן בעניין הדפסת הספר. חשובה מאוד העובדה שבמכתבו הראשון של ר' יעקב 'הקדמות' של ר' נתן. במאמרי הקודם בסוגיא דידן⁴⁹ הזכרתי את העובדה שר' נתן כתב הקדמה למהדורה זו, שכנראה לא נדפסה. האם יש לזהות את ההקדמה שר' נתן עצמו מציין כהקדמה ('והתחלתי לסדר הקדמה'⁵⁰) עם 'התנצלות המעתיק והמביא לבית הדפוס' הנמצאת עתה מעבר לשער ושחתומה 'כה דברי המעתיק והמביא לבית הדפוס' הק' נתן בלא"א אברה' הירץ מנעמיר' הבירה'⁵¹. לכאורה נראה שיש לזהות 'התנצלות' זו עם 'ההקדמה' שמוזכר ר' נתן בעצמו, אבל קשה להבין, מדוע כותב ר' נחמן במכתבו אל ר' יעקב על 'הקדמות' (בלשון רבות) של ר' נתן. לכאורה נראה שההקדמה (או ההתנצלות) של ר' נתן נשלחה אל ר' נחמן ללמברג על-ידי ר' יעקב זה שעסק בהדפסה באוסטריה, וההקדמה היתה מצורפת למכתבו הראשון של ר' יעקב שלא שרד. כנראה לא ענה ר' נחמן על המכתב הראשון של ר' יעקב, עד שזה כתב לו מכתב שני, ועתה עונה ר' נחמן על שני המכתבים גם יחד ומצרף את ההקדמה (או 'הקדמות') עם אישורו. מדוע כותב ר' נחמן במכתבו אל ר' יעקב 'הקדמות' של ר' נתן, אין בידי לפרש בוודאות, ולא נשאר לנו זולת לשער השערות. ייתכן שר' נתן שלח לר' יעקב שתי הקדמות, ארוכות כדרכו, ור' יעקב שלחן ללמברג לשם אישור, אשר באמת הגיע מר' נחמן. את השער ואת ההקדמה נהגו להדפיס לעתים קרובות אחרי הדפסת גוף הספר, ואין ספק שכך היה הדבר במקרה שלפנינו, כפי שמוכיח הצבע השונה הצהבהב של דף השער. ר' יעקב (או המדפיס) לא רצה או לא יכול להדפיס את

בשבת מיוחדת, ואילו מדבידיבקה זכתה לכך, אולי משום קשריו של ר' נחמן עם העיירה מקדמת דנא בבחינת קשרים סנטימנטאליים ואולי מטעמים אחרים זולתם. ר' נתן כותב, שאותו איש א' ממדבידיבקה נסע אל ר' נחמן ללמברג, אולי אפשר לפרש זאת שנסע במכוון ללבוב אל רבו מכיוון שהיה מאנשי שלומו, ולכך נוטה דעתי; אבל אין מופת חותך לדבר, ולא מן הנמנעות שהיה האיש, שחי בסביבה ברסלבית, רק נוטה לחסידות ברסלב והיה לו עסק בלבוב, ידע או שמע שר' נחמן שוהה בעיר וביקר אצלו. ניסוח הדברים בידי ר' נתן מכוון יותר לפירוש הראשון, והוא נראה לי עיקר.

49 קרית ספר, כרך מא, עמ' 561 [לעיל, פרק חמישה-עשר, עמ' 254].

50 ימי מהרנ"ת, כא ע"ב.

51 כבר עמד ג. שלום בקונטרס 'אלה שמות ספרי מוהר"ן ז"ל מברסלב', עמ' 12, מס' 31, על הטעות המצערת שנפלה בשמו של ר' נתן. הרי שמו הנכון הוא ר' נתן ב"ר נפתלי הירץ.

שתי ההקדמות של ר' נתן והודיעו שנשאר לו לרשותו רק עמוד אחד שהוא העמוד שמעבר לשער, ואז כתב ר' נתן הקדמה שלישית קצרה, הממלאה בדיוק את העמוד כולו. כל זה אי-אפשר כמובן להוכיח, כי אין אלו אלא השערות, אבל השתלשלות אפשרית כזאת מפרשת את העובדות התמוהות שר' נחמן מדבר על הקדמות של ר' נתן, ושהקדמות ר' נתן הן בדרך כלל מאריכות מאוד בלשונן (כגון הקדמתו למהדורה השנייה של ליקוטי מוהר"ן), ואילו כאן קיצר וכתב בדיוק כדי עמוד אחד. ייתכן, כמובן, שלא היתה זו הקדמה שלישית, אלא אחת משתי ההקדמות הקודמות — אולי בצורה מקוצרת — שכבר קיבלו את אישורו של ר' נחמן מלמברג. כל ההשערות וצירופיהן גם יחד אפשריות הן. את האמת ההיסטורית המדויקת ספק אם נדע בכל פרטי פרטיה, אבל גם אין תועלת רבה בהעדפת אפשרות אחת על חברתה.

בין וכך ובין כך, מכותלי דברי הכותב ניכר, כי האירגון המעשי של המהדורה רוכז בידי ר' יעקב זה, ולא בידי ר' נתן, שאמנם תרם הקדמה לקראת המהדורה, אבל שלח אותה לא במישרין לרבו, כי אם לר' יעקב שהוא-הוא ששלחה ללמברג, לשם אישור, כנ"ל. אם היתה זו הקדמה שלישית, לא מן הנמנע שלא נשלחה ללמברג כלל, מקוצר הזמן. מעניין שר' נתן נקרא בדפוס הראשון דרך כבוד 'המעתיק והמביא לבית הדפוס', בעוד שמו של ר' יעקב, שעסק בהדפסה למעשה, אינו נזכר כלל. נמצאנו למדים שר' יעקב חלק כבוד (אולי בהשפעת ר' נחמן?) לרושם-וכותב האמיתי, שבשמו קשורה היום כל ספרות ברסלב שבידינו, ואילו את שם עצמו לא הזכיר כלל במהדורה שטרח בה. אלמוניותו המוחלטת של ר' יעקב במהדורתו היא עדות נמלצת לנקיון כוונתו. אף הוא נמנע מלהתקיף את מתחרהו בשמו המפורש, כשהגיעה שעתו של פרעון החוב לאחר כמה שנים.

הנקודה השנייה הטעונה בירור במכתב ר' נחמן הוא הביטוי: 'ובתוכו [כלומר בתוך האיגרת השניה] מונח הכתב של הדפוס'. 'כתב של דפוס' מהו? האם הכוונה להגהות? אין זה ודאי כל-עיקר, ואולי הכוונה לדוגמאות של אותיות הדפוס.

הנקודה הבאה היא בעיית תשלום ההדפסה. בשעה שר' נתן מתאר בספר ימי מהרנ"ת את ההכנות להדפסת ליקוטי מוהר"ן תנינא בתקע"א הוא מאריך לתאר את הקשיים הכספיים שנתקל בהם, וכיצד ניסה להתרים, לצורכי הדפסת הספר, את אנשי ברסלב המפוזרים בעיירות הקטנות שבסביבה. ראשית הקטע הזה בימי מהרנ"ת מעניינת גם מבחינת תודעתו של ר' נתן כמדפיס ספרי רבו: 'והנה התחלת התנוצצות הישועה שיתקיים השארת דעתו הקדושה... הי' ע"י שחזוק הש"י את דעתי לעסוק בהדפסת ספר התנינא, והנה ריבוי המניעות שהי' על זה לא יספיקו המון יריעות לספר כי לא הי' בידי אפי' פ"א [פרוטה אחת] ורוב אנ"ש הי' עניים והם מפוזרי' ומפורדי' בכמה עיירות, ולנסוע אליהם לקבל מהם נדבות קרוב שתהי' ההוצא' והטרחה יתרה על השבח... ולא הייתי יודע הדרך איך לזכו' להדפיס ספריו הק' עתה... ובימי חנוכ' [תקע"א, לפי ההמשך] בא אלי ידידינו היקר הוטיק מוה' שמעון ג"י לק"ק געמריב ורצה שאסע עמו על המדינה לאנ"ש לקבץ מעות על הדפסת התנינא הנ"ל... וראיתי שרחוק ממני מאד לעסוק בהדפס' אך

אעפ"כ לא עזבתי את הרצון... והייתי חושב מחשבו' הר[בה] בזה אולי יעזרני הש"י לגמור עסק גדול ונורא כזה להפיץ מעיינותיו חוצה'⁵².

תיאור השתדלויותיו של ר' נתן להשיג את הכסף הנדרש להדפסת הכרך השני בוודאי מרמז לבעיה כספית קשה, בייחוד אם נצרף לכך מסורת ברסלבית והיא, שר' נחמן ציווה לפני מותו, או סמוך למותו, כי לא ישתמשו בכסף עזבונו להדפסת 'ליקוטי מוהר"ן תנינא'⁵³. והרי מכלל לאו אתה שומע הן: הספר הראשון, דהיינו ליקוטי מוהר"ן קמא, נדפס על חשבוננו של ר' נחמן! שתיקתו המוחלטת של ר' נתן בשאלה המתבקשת מאליה, דהיינו מניין באו ההוצאות הכרוכות בהדפסת ליקוטי מוהר"ן קמא, אף היא מביאתנו — באופן בלתי-תלוי במסורת שבעל-פה הנ"ל ובפירושה — לידי השערה שהמחבר בעצמו שילם בעד הדפסת ליקוטי מוהר"ן קמא! השערה זאת מתאששת אף מתוך מכתבו של ר' נחמן אל ר' יעקב: 'וגם מעלתו כותב לי שאשלח ע"ז לא פחות ממאה אדומים, תמה אני על מעלתו איך אינו כותב ע"י מי אשלח וליד מי אשלח ועל שם מי אשלח'. האם סכום זה של מאה אדומים היה תשלום חד-פעמי עבור כל ההדפסה, או היה בבחינת מפרעה בלבד?

נקודה חדשה במכתב היא 'וגם תמה אני על מעלתו על אשר לא כתב לי סכום הספרים מהדפסה, אלף או יותר'. ב'סכום הספרים' כוונתו למספר העותקים. אנו במצב הנדיר שיודעים אנו להשיב לשואל (מדברי ר' נתן במקום אחר) שמספר העותקים של המהדורה הראשונה היה באמת אלף ולא יותר⁵⁴.

הנקודה הבאה, שר' נחמן מתעניין בה במכתבו, היא טיב הנייר שעליו יודפס הספר: 'וגם על איזה נייר, על שרייב או על רגאהל, וכמה יהי' על שרייב וכמה יהי' על רגאהל'. דרך אגב, יש להבדיל בין שאלותיו הטכניות של ר' נחמן העושה בלמברג, ובין מציאות ההדפסה בפועל באוסטריה שם נהגו להדפיס מספר מצומצם של עותקים על נייר ריגאל כעין מהדורת-לוקסוס. ור' נחמן הניח שגם בספרו ינהגו כך, או שפירש לר' יעקב דרישתו זאת קודם-לכן. אם באמת עשה כך ר' יעקב או המדפיס אין בידי לקבוע, כי איני מכיר אלא מספר מוגבל מאוד של עותקים. בעותק שבידי גליונות אחדים נדפסו על נייר כחלחל וגליונות אחרים על נייר צהבהב, וניכר יפה שהם שני מיני נייר, וגם דף השער נדפס על נייר צהבהב. הכול שווה בעניין זה בין העותק שבידי בלונדון ובין העותק שבידי ש. אברמסקי בלונדון ובין העותק שבמוזיאון הבריטי. כנראה באמת קנו שני מיני נייר, אלא שבשעת ההדפסה נצטרכו מאיזה סיבה לעבור ממין נייר אחד למין נייר אחר.

52 ימי מהרנ"ת, מא ע"א וע"ב.

53 אחרי שבדק ר' נחמן את ניסוח תורתו 'תקעו תוכחה' (ליקוטי מוהר"ן תנינא, סי' ח) שנאמרה בר"ה האחרון סמוך להסתלקותו, אמר לר' נתן: 'נאר זאלסט מיר ניט מאהנען קיין הוצאות אויף דריקען והבין מוהרנ"ת מזה ב' דברים א' כי רצונו הי' להדפיס וגם שלא ליטול ההוצאות הדפוס ממועות רז"ל' (ביאור הליקוטים לר' אברהם ב"ר נחמן מטולטשין, ירושלים תרצ"ה, בעמ' [ג] שלפני התחלת העימוד הסדיר).

54 עיין מאמרי בקרית-ספר, מא, עמ' 562 [לעיל, פרק חמישה-עשר, עמ' 255].

בדיקת עותקים אחרים של ליקוטי מוהר"ן דפוס ראשון, הנמצאים בספריות ציבוריות או פרטיות, עשויה להבהיר פרט משונה זה.

אף פרטי החשבון והתשלום מעניינים את ר' נחמן: 'וכמה מעלתו נותן להמדפיס שכר הדפסה מכל בוגין, וכמה יהי מחזיק זה הספר כמה וכמה בוגין, וכן מעלתו יכתוב לי מכל מפורש ע"י מוקדם'. כפי הנראה, ר' יעקב לא מסר את כל העניין ליד המדפיס, אלא הוא עצמו דאג לקנות את הנייר ושילם למדפיס לפי מספר גליונות-דפוס.

בקשר לבירור היחס שבין ר' יעקב לבין המדפיס באוסטרהא, ר' שמואל ב"ר ישכר בער, שבדפוסו נדפס הספר, יש להעיר עוד כי אנו למדים מתוך מכתבו הנ"ל של ר' נחמן אל ר' יעקב על נקודה שהזכיר אותה ר' יעקב במכתבו הקודם אל ר' נחמן, הראשון או השני (מכתבים אלו לא שרדו). ר' נחמן מצטט מתוך מכתב ר' יעקב אליו: 'ואודות שכתב לי מעלתו שגיסו של המדפיס ה"ה הרבני המופלא וכו' מוה"ר משה נ"י הוא עושה לך טובות, בעזה"י אשלם לו חטיבה מול חטיבה'. כנראה היו יחסים טובים, אולי אף ידידותיים, בין גיסו של המדפיס באוסטרהא לבין ר' יעקב זה, שהזכיר לטובה במכתבו אל ר' נחמן את השתדלויות גיסו של המדפיס בעניין הדפסת הספר. לא מן הנמנע לשער, שר' נחמן מסר את כתב-יד ליקוטי מוהר"ן לר' יעקב, שבא ממדבידיבקה ללמברג, בעיקר מפני שהלה אמר לו שמכיר את גיס המדפיס באוסטרהא. הקשר בין ר' יעקב והמדפיס באוסטרהא הוא נראה כמו קשר טבעי, 'והאיש ממעדועדעווקא' ניגש לעבודת ההדפסה באוסטרהא בלי היסוסים. עלינו להתחשב גם בעובדה שהעלינו לעיל, שר' נחמן היה מוחרם ומנודה 'במדינתו'. העובדה שר' יעקב וגיסו של המדפיס היו ידידים איפשרה את הבלתי-אפשרי כמעט, והספר יכול לצאת לאור באוסטרהא שבוזהלין למרות הכול.

הנקודה הבאה שבמכתבו של ר' נחמן מגלה, שר' יעקב נגרמו לו צרות מצד הרב (כנראה של ברסלב) שרצה להוסיף איזה דברים משלו בספר ההולך ונדפס. ר' נחמן אוסר זאת בלשון שאינו משתמע לשתי פנים: 'ואודות שכתב לי מעלתו שיש לו יסורים מהרב וגם מה שהוא רוצה להדפיס בתוך הספר איזה דברים משלו, הלא הכל מסרתי לידך והכל ברשותך. בכך אם אתה מבין מבינתך שאין אתה צריך להרב, חדל ממנו. ואם אתה צריך לו, אני מזהיר אותך שלא יניח לדפוס אפילו אות אחת משלו, שלא יתערב זר בתוך הס' [הספר]'. אשר לאישיות הרב הנרמז ברמיזה בעלמא, כבר ביררתי במקום אחר⁵⁵ שהרב דברסלב, ר' אהרן, היה בלי ספק מחסידי ר' נחמן, על-כן אפשר מאוד לשער שביקש שיידפסו גרגירים משלו בתוך ספרו של ר' נחמן, כי דבר זה היה מוסיף על יוקרתו.

הנקודה הבאה נוגעת בשאלת ההסכמות, וחבל מאוד שלשונה מעורפלת כנראה בכוונה: 'ואודות ההסכמות דברתי עם הרב שלא יחשוב זאת וכו''. ההסכמות

55 עיין במאמרי 'מגילת סתרים לר' נחמן מברסלב על סדר ביאת המשיח', עמ' 293—294, הערה 28 [לעיל, פרק שנים-עשר, עמ' 209, הערה 33].

הגיעו לידי ר' נחמן כבר בשבט בלמברג, כפי שמעידים תאריכיהן, ואולי מסרן ליד ר' יעקב שעזב את למברג בדרכו הביתה בוודאי אחרי שבט. המשפט המקוטע פירושו אולי ביטול הדפסת ההסכמות, אולי בניגוד להוראתו הקודמת לר' יעקב. ר' נחמן כותב שדיבר עם הרב (מי הוא ? כנראה הרב דברסלב כנ"ל ?) שלא יחשוב זאת — דהיינו את אי-הדפסת ההסכמות — לעוול או כיוצא בזה. הדברים אינם מחוורים בניסוחם, כנראה לא במקרה, ואין בידי להציע פתרון משביע רצון. אולם כוונתו הכללית של ר' נחמן ברורה: אין ברצונו להדפיס את ההסכמות. 'הרב' הנזכר כאן הוא ה'רב' הנזכר לעיל: עלינו להניח שהרב דברסלב כתב הסכמה על דעת עצמו כשנודע בברסלב שר' נחמן מדפיס את ספרו באוסטרהא, ור' נחמן עיכב את הדפסת הסכמתו כשם שעיכב שדברים 'מהרב' יידפסו בתוך ספרו ליקוטי מוהר"ן. מתי דיבר ר' נחמן עם 'הרב' ? האם הרב דברסלב היה בלמברג ? או שמא דיבר עמו ר' נחמן בברסלב לפני נסיעתו ללמברג ? האם אפשר להניח שהרב ידע על תוכנית ההדפסה קודם שר' נתן ידע עליה ? אנו מגששים באפילה בנקודות אלו.

[ד]

למדנו משהו על המהדורה הראשונה של ליקוטי מוהר"ן קמא. תפקידו של ר' נתן בעצם מלאכת ההדפסה היה מוגבל מאד, ומסתבר שהדבר חרה לו. את שמו של 'המתחרה' שלו, ר' יעקב ממדבידיבקה לא הזכיר ברשימותיו המרובות אף פעם, ורק במקרה לומדים אנו עליו כמה פרטים ממכתבו של ר' נחמן ששרד לפליטה. ר' נתן לא שכח את נסיונו המר בעת ההדפסה בתקס"ח — שנראה היה בעיניו יותר מר משהיה באמת, שהרי 'התנצלותו' שלו התנוססה בראש הספר ! — ולימים כשבא להדפיס את הספר במהדורה חדשה, בדפוסו הפרטי שבביתו בשנת תקפ"א, ערך את הספר מחדש, אירגן את חומרו, חילק את התורות השונות במספרים סידוריים⁵⁶, הפך את סדר עמידתן של התורות, כאדם העושה בתוך שלו. הוספת מראי-מקומות לכל פסוקי תנ"ך ומאמרי חז"ל והספרות המאוחרת קובעת ברכה לעצמה במהדורה זו ונמשכה מכאן למהדורות המאוחרות. העבודה הפילולוגית של השוואת ליקוטי מוהר"ן דפוס ראשון לדפוס שני לא נעשתה עדיין, ולכשתיעשה יתברר מה יסודית היתה העריכה של ר' נתן, שנגעה במקומות אחדים אפילו בלשון התורות וסגנון⁵⁷.

56 עיין במאמרי הנ"ל, קרית ספר, מא, עמ' 562 [לעיל, פרק חמישה-עשר, עמ' 255]. כבר ג. שלום העיר בקונטרסו 'אלה שמות' וכו', עמ' 13, מס' 34, ש'דפוס זה [תקפ"א] הוא המסודר ביותר'. ובאמת דפוס זה הוא בריאה חדשה של ר' נתן.

57 דוגמה אחת: נוסח דפוס ראשון (דף קב ע"א): 'יש שני מיני כפירות באלקים חיים יש כופר בא"ח שבא מחכמות חיצוניות... כי כפירה הזאת יש עליה תשובה כי זה הכפירה בא מחכמת חיצונות [כך]'. נוסח דפוס שני והדפוסים המאוחרים (ליקוטי מוהר"ן קמא, סי' סד): 'דע יש שני מיני אפיקורסית יש אפיקורסית שבא מחכמות חיצוניות... כי האפיקורסית הזאת יש עליה תשובה כי זאת האפיקורסית בא מחכמות חיצוניות'.

מהדורה שנייה זו מכילה הקדמה חדשה וארוכה של ר' נתן, ובה הוא נותן פורקן לרגשותיו על אשר לא צורף בשנת תקס"ח להשתתפות פעילה יותר בהדפסת ליקוטי מוהר"ן קמא: 'והנה זה הספר נדפס פעם ראשון באוסטרהא בשנת תקס"ח. בחיי רבינו ז"ל. זה שלוש עשרה שנה. אך המדפיסים דשם עוותו מאד. כי נדפס שלא בפנינו. וע"כ רבו כמו רבו הטעויות שנפלו שם בשעת הדפוס. ובכמה מקומות נחסרו שיטות שלימות. גם שינו הסדר בכמה מקומות. והחליפו כמה ענינים לגמרי. מלבד שאר קילקולים בענין ההפסקות שבין תורה לתורה. ושבתוך כל תורה בעצמה שצריכין לפעמים ליתן ריווח והפסק בין ענין לענין. ובכל אלה עוותו מאד. לפעמים הפסיקו הפסק גדול באמצע הענין שלא לצורך. ובמקום שאמרו להפסיק כללו וצרפו הענין יחד. עד שבכמה מקומות לא נתנו הפסק אפילו בהתחלת המאמר⁵⁸. על כל אלה שמתי לבי ודעתי לתקן הכל עצה"ט [על צד היותר טוב]. כפי אשר הי' עמדי. ותקנתי כל הטעויות והעוות שנפלו בהדפסה ראשונה. גם זאת לדעת שהספר הראשון נדפס פתאם שלא בפני כנ"ל. בעת שהי' רבינו ז"ל בק' לעמברג. ובכמה מקומות היו צריכין עדיין לתקן הלשון במהדורא תנינא. ומחמת נחיצת הדפוס נדפס כפי מה שנכתב בראשונה במהדורא קמא. ע"כ ראיתי ונתון אל לבי לתקן בהרבה מקומות להרחיב ולבאר יותר. כפי מה שידעתי והבנתי בדעתי כוונת המאמר. כפי מה ששמעתי מפיו הק'.

הבעיות הפילולוגיות, הנובעות מתיקוני הטכסט של ר' נתן וכן מגמותיו של העורך אינן מענייננו כאן. אולם חריפות לשונו של ר' נתן בביקורת המהדורה הראשונה שנעשתה 'שלא בפנינו' ראויה להתבוננותנו. הוא מותח את ביקורתו רק על המדפיסים, ואילו את ר' יעקב אינו מזכיר כלל, אפילו לא ברמז בעלמא. אילו היה אפשר להראות בכמה דוגמאות שכלל זה של שתיקה היה נקוט בידי ר' נתן כדי להשכיח את זכר מתחריו, כי אז היינו לומדים לא רק משהו על תכונותיו האישיות של המארגן הגדול של ברסלב ומפיץ תורתה, אלא היינו לומדים פרק גם בביקורת הטכסטים הברסלביים שנכתבו כמעט כולם בידי ר' נתן.

יהיו אשר יהיו פני הדברים במסורת הספרותית, במציאות ההיסטורית של תקס"ח היה ר' יעקב גיבור היום. הוא אמנם היה 'איש מעדועדעווקע', אבל כנראה ישב באוסטרהא כל ימי הדפסת הספר, או ביקר שם לעתים תכופות או ניהל את ענייני ההדפסה שם בצורה אחרת של ניהול מרחוק. הוא היה האיש שהביא, בגמר המלאכה, את כל המהדורה לברסלב. ר' נתן מתאר את תהלוכת הניצחון של מתחרהו: 'סמוך לר"ה [תקס"ט] נגמר באוסטרהא הדפסת ספרו הק' ליקוטי מוהר"ן והביא האיש הנ"ל כולם לפה [ברסלב] ראו עינינו ושמחו לבבינו והאירו

58 זוהי באמת מגרעת מרגיזה של הדפוס הראשון: התחלות התורות בהרבה מקרים לא נדפסו באותיות גדולות, אלא באותיות רש"י קטנות כשאר כל הטכסט, ואי-אפשר להכיר בכלל שלפעמים באמצע השורה מתחילה תורה חדשה. עניין 'התחלות התורות' הוא סידור מעשי חשוב, ור' נתן הכין על-פי פקודת רבו רשימה של 'התחלות התורות' כבר בסתיו תקס"ח, קודם נסיעת ר' נחמן ללמברג, עיין ימי מהרנ"ת, יט ע"א, והבאתיו לעיל.

פני תבל ונתחלקו ביעקב בין אנ"ש ובכל העולם⁵⁹. מחבר הספר אף הוא היה באותו מעמד, כי ר' נחמן היה כבר באותו זמן שוב בברסלב, שכן חזר לביתו מלמברג בקיץ בשבוע של פרשת בלק⁶⁰ תקס"ח. אם שמחתו הפרטית של ר' נתן לא היתה מהולה בקינאה בשעה שר' יעקב הביא את אלף העותקים מאוסטריה לברסלב, אין אנו יודעים ידיעה של ממש ועלינו למסור את השאלה לכוח המדמה ההיסטורי והפסיכולוגי.

59 ימי מהרנ"ת, כב ע"א.

60 'ונתעכב שם [בלמברג] כל החורף ולא חזר לביתו עד אמצע הקיץ בפ' בלק' (ימי מהרנ"ת, כא ע"א), 'עד אשר זכיתי בפ' בלק שהגיע לי ידיעה שרבינו ז"ל כבר בא לביתו בשלום' (שם, כא ע"ב).

מפתח

שמות אנשים ומקומות

ארץ-ישראל (א"י) 12—15 17 166 239 240	אבגוסטינוס 34
בופר, מארטין 96	אברהם בן ר' נחמן מטולטשין — ראה :
ביבער, מנחם מענדיל 252	אברהם חזן
בן-מנחם, נ. 25	אברהם דוב מחמעלניק 16 17
בערגער, ישראל 25 262	אברהם חזן 13 16 26 30 36 60 68—70
בראד 199	72—78 188 200 204—206 209 212
ברדיטשב (ברדיטשוב) 15 17—19 36 37	222—224 230 236 238 273
202 68 72 73 76 77 202	אברהם חיים מזלאטשוב 262
ברוך ממז'יבוז' 7 16—18 36 71 226 252	אברהם כוכב לב 60
ברסלב 8 9 15 18—21 28—30 38 39 42	אברהם מטולטשין — ראה : אברהם חזן
61—63 67 68 72—74 77 202 209—211	אברהם פטרבורגר 82 83 224—227
215 217 218 221 222 230 253 255 261	אברהם קאליסקער (מקוליסק) 16 17 88
262 264 276 277	אברמסקי, שמעון 25 261 273
גארדע, אהרן (דוקטור גארדיא, גארדא)	אדיל בת ר' נחמן מברסלב 9 18 62
252	אהרן, רבה של ברסלב 209 210 212 274
גדליה מליניץ 16 71	275
דאשיב 8 38 209 237 266 269	אודיסה 68 72 73
דוב בער — ראה : הורוויץ, הירש בער	אומאן (אומין) 8 14 21 42 61—65 73 80
דוב בער המגיד ממזריטש 88—95 104—107	101 176 200 204 266 267
דוב בער מטשהרין 237 266 269	אוסאטין 7
דובנוב, שמעון 27 31 215—217 262 263	אוסטרהא 252 255 271 274—276
267	אוקראינה 31 39 199 200 202 209 267
דוד 59 60 182 183	אורמן, ג. 262
דוד צבי חותן ר' נתן שטרנהארץ 68—70	אחיה השילוני 25
72	אלטער מטעפליק 203
דן, יוסף 24 25 56 220 247	אליהו 188
הורוויץ, הירש בער 63 80 266 269	אלימלך מליז'נסק 102 153
הורוויץ, חייקל 63	אלכסנדר זושא הכהן 88
היילפרין, ישראל 27 28 30 204	אנ-סקי, (ש. = שלמה זיינוויל רפופורט)
הימן ירושלמי 169	96
הלר, משולם פייבוש — ראה : משולם	אפרים וויין בערג 212
פייבוש הלר	האר"י 32 91 103 121—126 132 183 208
	אריה ליב, ה'סבא' משפולה 10—12 14—
	23 26 29 30 32 33 36—39 44 46—48
	52 56 60 72 182 247 257 263—265

מפתח שמות אנשים ומקומות

השיל, אברהם יהושע 101 100	יעקב יוסף מפולנאה 6 19 104 105 153
השל צורף 265	262
וואלטשיסק 38	יעקב יצחק מלובלין 262 263
וויטאל, חיים — ראה : חיים וויטאל	יערי, אברהם 44
ויזנברג, אפרים 263 201	יצחק אייזיק, חתן המגיד מטירהוביצה
וילנסקי, מ. 106	240 40 39
ורסס, שמואל 219	יצחק בן ר' נתן שטרנהארץ 26 39 48
	187 188 195 212 231 235 239
	יצחק יהודה יחיאל ספרין מקומארנו 24
	247 25
זאב מטשארניאוסטרע 18 16	יצחק יהודה מטפליק 204
זאסלאב 252	יצחק מקאסנטין חדש 18
זוסיא מהאניפולי 71	יקותיאל, המגיד מטירהוביצה 10 11 23
זלאטופוליה 8—12 14 15 19—21 23 24	222 64 39 38
39 61 63 72 221 222 247 256 261	ירבעם בן נבט 23—26 33 34 247—245
הזקן משפולה — ראה: אריה ליב, ה'סבא'	ישו 25 100
משפולה	ישראל בעל-שם-טוב (הבעש"ט) 6 18 19
	25 26 28 30—33 43 46 47 55 88 93
חזן, אברהם — ראה : אברהם חזן	99 100 102 104—106 173
חיים וויטאל 183 132	ישראל מקווא'ניץ 262
חיים מקראסני 18	
חיפה 9	כהן, ישראל 205
	כ"ץ, בן-ציון 262
טויבר, א. 106	כ"ץ, י. 155
טולטשין 18	
טירהוביצה (טירהאוצע, טורהוויצע) —37	לאדיזין 200 204 211
270 40	לובלין 73
טפליק (טעפליק) 14 38 61 62 204 270	לוי יצחק מברדיטשב 16—18 36—41 71
טשהרין 38 200 270	232 237 263
	לוריא, ר' יצחק — ראה : האר"י
יהודה הלוי 34	ליבוש, אחיו של ר' נתן שטרנהארץ —
יהודה ליב מושקיס 26 27 29 31 32	ראה : יהודה ליב מושקיס
יודל מדאשיב 222 226 228 229 237—241	ליבוש מוואלטשיסק 16 17
266 270	ליבלי פרוסניץ 28
יונאס, ה. 169	ליברמן, חיים 62—64 214 220 266 267
יונתן אייבשיץ 248	ליטינסקי, מנחם נחום 26—34 247 265
יוסף, חתן ר' נחמן מברסלב 203 205 207	לייב מטראסטיניץ 238
209 211 212	ליפוביצקי, אברהם 227
יוסף יוסקא, אב"ד דק"ק יאס 17 18	
יוסף קאנדיא 213	מאהלוב 69
יוסף שמואל 63 64	מאיר, אב"ד בראד 262
יחיאל, אחיו של ר' נחמן מברסלב 80 83	מאיר מטפליק 204
225	המגיד מטירהוביצה — ראה : יקותיאל,
יחיאל מיכל מזלוטשוב 107	המגיד מטירהוביצה
יחיאל מענדיל 237	מדבידיבקה (מעדוועדוקא) 7—9 14 38
יעב"ץ (יעקב עמדין) 33	237 209 237 255 266 269—271
יעקב ('הבעל מגיה') 270—277	

מפתח שמות אנשים ומקומות

פראנק, יעקב 25 26 28 30 32—34 53 60	מיימון, שלמה 77
247 100	מיכל, משרתו של ר' נחמן מברסלב 258
פרידברג, ח. ד. 256 261	מנדלסזון, משה 34
פרל, יוסף 219	מנחם מנדיל מפרמישלאן 107
	מנחם מנדיל מקוצק 88
צבי אלימלך מדינוב 88	מנחם מנדיל מרימאנוב 88
צבי אריה 209	מעזיביו 83
צווייפל, אליעזר צבי הכהן 99	מרגליות, אפרים זלמן 262 265
צייטלין, אהרן 51	מרגליות, ראובן 208
צייטלין, הלל 50 51 96	מרדכי מטפליק 204
	מרים בת ר' נחמן מברסלב 18 38 202
קאמיניץ 199	משה 64 187 188
קוריץ 106	משה, אב"ד דק"ק קראסני 18
קורמן, יצחק מאיר 191	משה בן מימון — ראה : רמב"ם
קירקגור, סרן 178	משה צבי מסאווראן 38 39 231 235
קעניג, נתן צבי 8 66 71 195 203 266	משולם פייבוש הלר 107
קרמנטשוג 38	
קרעמיניץ 69	נאווריטש 204
	נחמן מהורודנקה 43 46 47
ראזינטאל — ראה : שלמה גבריאלי...	נחמן מטולטשין 75 147 203 205 212 213
ראפפורט, נהמן נתן — ראה : רפפורט,	242 240
נחמן נתן	נחמן מטשהרין 12 78 152 189 190 195
רביגוביץ, ז. 265	267 209 198
רובינשטיין, א. 219	נמירוב 67 68 70—73 76 221 268 272
רוזנברג, יהודה יודל 20 110	נפתלי הירץ, אביו של ר' נתן שטרנהארץ
רוזנוואסר, יוסף 251	68 70 74—77
רוזנצווייג, פראנץ 34	נפתלי, חברו של ר' נתן שטרנהארץ 13
רכטמן, א. 252	36 38 64 71 203—209 211 228 230 238
רמב"ם 34 112	254 266 268
רפפורט, נחמן נתן 61 62 64 101 164	נתן שטרנהארץ (מבחר מקומות חשובים)
214	13 66—83 223—243 270—277
	נתנאל מטפליק 204
שאול 59 60 182 183	
שאריגראד 69 70	ה'סבא' משפולה — ראה : אריה ליב,
שבתי צבי 25 26 28 30—34 53 99 100	ה'סבא' משפולה
שילר, פרידריך 220	סדן, דב 97
שכנא בן ר' נתן שטרנהארץ 74 188	סטופניצקי, ש. 73
שלום, גרשם 66 96 100 103 122 171 219	ספרין, יצחק יהודה יחיאל — ראה : יצחק
233 256 262 271 275	יהודה יחיאל ספרין מקומארנו
שלום מפארבישטש 71	
שלמה אפרים בן ר' נחמן מברסלב (התיי-	פאולוס 34
גוק) 192—198 205 206 208—211 215	פודוליה 28 31 39 41 44 209 261 267
231 234—236	פטרבורג 82 83 224—227 267
שלמה גבריאלי ב"ר מרדכי זאב ראזינטאל	פינחס מקוריץ 99—101
5	פליישמן, י. 34

מפתח שמות אנשים ומקומות

שניאור זלמן מלאדי 88 17	שלמה מלוצק 105
שפולה (שפאלי) 20 14	שמואל אייזיק מדאשיב 229 228 222 209
שפיצר, משה 247	266 241—237
ש"ץ, רבקה 102	שמואל בן אליעזר מקלווריעא 19
שרה בת ר' נחמן מברסלב 197 74	שמואל יצחק מטשהרין 38 37
	שמואל מטפליק 204
תשבי, ישעיה 247 220 122 56 25 24 19	שמחה, אביו של ר' נחמן מברסלב 15
265	שמעון, חברו-תלמידו של ר' נחמן מברס-
	לב 227 222 218 217 192 176 14 13 7
Bousset 152	258 255 253—251 247 242—239 229
Jonas, H. 168	272 264
	שמרוק, חנא 219

יוסף וייס מחקרים בחסידות ברסלב

בספר זה נקבצו מחקריו של חוקר החסידות המעמיק, פרופ' יוסף וייס ז"ל, שנושא עיונם הוא ר' נחמן מברסלב, חייו ותורתו. מקצת מחקרים אלה נתפרסמו בנוסח ראשון באכסניות ספרותיות שונות, ומקצתם ניתנו כאן מתוך עזבונו של המחבר, אך גם מחקרים שפורסמו קודם ניתנו כאן במהדורה חדשה, שהתקינה המחבר לפני פטירתו.

מחקרי החסידות של יוסף וייס מתייחדים בחדות הראייה ובמרחב ההתבוננות בסוגיה שהם דנים בה. בחריפות מיוחדת לו משתדל המחבר להעמיק חדור אל השיתין שבדברי הוגי החסידות, אל הסערות שבנפש שבאו לידי ביטוי בתורותיהם, חותר אל הנסתר שבנגלה עם שהוא מעמיד את הנגלה על בוריו בכל דרכי המחקר ההיסטורי-ספרותי. ארבע הסוגיות הגדולות הנדונות בספר הן: חייו של ר' נחמן והמחלוקת עליו; הגותו ותודעתו העצמית של ר' נחמן; גילוי וכיסוי בתורת ברסלב ובספרותה; סדר הדפסת ליקוטי מוהר"ן.

העורך-המהדיר, מ. פייקאז', הוסיף למחקרים השלמות וציונים, שמרחיבים את דעתו ועניינו של הקורא בסוגיות הנדונות.

ציור העטיפה: ישעיהו ליברמן
נדפס בדפוס קואופרטיבי 'אחוה', ירושלים